

Brita Marlen Pettersen

"Paasagn om Troldom i vore oplyste Tiider fornem/m/elig maae ansees at henrøre fra Vankundighed og Overtroe"

En undersøkelse av holdningene til troldom i
Bergen stiftamt, 1675-1787

Masteroppgave i historie
Veileder: Magne Njåstad
Trondheim, mai 2017

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for historiske studier

Forord

I oktober i 2014 var jeg på et foredrag holdt av Ellen Alm om den siste heksebrenninga i Trondheim. Trolldomsprosesser var et tema jeg ikke kunne så mye om, men etter foredraget var jeg solgt, og da jeg våren 2015 bestemte meg for at jeg ville ta master i historie ble valg av tema lett. Etter konsultasjon med veilederen min, Magne Njåstad, bestemte jeg meg for å fokusere på tiden etter hekseprosessene og se på hvordan holdningene til magi utviklet seg.

Arbeidet med denne oppgaven har vært en lang prosess som jeg ikke kunne kommet meg gjennom alene. Jeg har fått mye hjelp og oppmuntring, noe jeg har satt uendelig stor pris på. Jeg vil derfor takke alle som har hjulpet meg i arbeidet med denne oppgaven. Først og fremst vil jeg takke veilederen min Magne Njåstad som har stilt opp og hatt mange veiledninger med meg underveis. Dine gode råd og grundige kommentarer har betydd mye.

Familien og vennene mine fortjener også en stor takk for å ha oppmuntret meg hele veien. En ekstra takk må gis til mamma, pappa, Bjørn Mikael og Tine som har stilt opp med å lese korrektur. I denne sammenheng må også en stor takk rettes mot Linda Fjølstad for faglige tilbakemeldinger.

Jeg hadde ikke klart meg uten folkene på lesesalen min, som ikke bare har vært flinke til å diskutere masteroppgavene, men også har bidratt til å få tankene over på noe helt annet når en pause var nødvendig. Jeg kommer til å savne samtalene våre som kunne gå fra emner som pålegg til torturinstrumenter på to minutter.

Kenneth Bratland ved statsarkivet i Bergen fortjener også en stor takk etter å ha hjulpet meg masse på mine arkivbesøk i Bergen med å gi meg tips på trolldomsprosesser og en liste over noen æressaker han hadde funnet. I tillegg brukte han flere dager på å lete etter en kilde som hadde forsvunnet i arkivet. Oppgaven min hadde ikke vært den samme uten din hjelp.

Sist, men ikke minst, vil jeg takke min kjære samboer, Martin, som har stilt opp og støttet meg gjennom hele prosessen og fått meg til å innse at søvn er viktig selv når man har en frist å overholde. Takk for at du har hjulpet meg med å lese korrektur, oppmuntret meg og ikke minst fått meg til å tro på meg selv når jeg har vært sliten og lei.

Brita Marlen Pettersen

Trondheim, mai 2017

Innholdsfortegnelse

Forord	iii
--------------	-----

Kapittel 1: Innledningskapittel

1.1 Innledning	1
1.2 Begrepsforklaringer og definisjoner	2
1.3 Trolldoms- og æressakslovgivning	4
1.4 Trolldomsperioden og dens faser	5
1.5 Historiografi	9
1.6 Metode.....	14
1.7 Kilder.....	17
1.8 Oppgavens oppbygging.....	19

Kapittel 2: Diabolismesaker i Bergen stiftamt

2.1 Innledning	21
2.2 Diabolismesaker på 1600-tallet	22
2.2.1 Kjedeforsøkk i Sunnmøre fogderi: Anne Løseter, Ingebrigt «Lespebjørn» Størker- sen, Marit Løseter	22
2.2.2 Trolldomsprosessen mot Anne Overseter	30
2.2.3 Sammenfatning av diabolismesaker på 1600-tallet.....	33
2.3 Diabolismesaker på 1700-tallet	35
2.3.1 Trolldomsprosessen mot Johannes Geremiasson	35
2.3.2 Trolldomsprosessen mot Friderich Pedersen Stub	37
2.3.3 Trolldomsprosessen mot Brita Alvern	38
2.3.4 Sammenfatning av diabolismesaker på 1700-tallet	40
2.4 Sammenfatning av diabolismesaker i Bergen stiftamt	41

Kapittel 3: Trolldomssaker i Bergen stiftamt

3.1 Innledning.....	43
3.2 Signerisaker i Bergen stiftamt	44
3.2.1 Signerisaker	44

3.2.2 Sammenfatning av signerisaker i Bergen stiftamt	50
3.3 Maleficiumsaker i Bergen stiftamt	51
3.3.1 Maleficiumsaker	51
3.3.2 Sammenfatning av maleficiumsaker i Bergen stiftamt	57
3.4 Øvrige trolldomssaker i Bergen stiftamt	58
3.4.1 Øvrige trolldomssaker	58
3.4.2 Sammenfatning av øvrige trolldomssaker	62
3.5 Sammenfatning av trolldomssaker i Bergen stiftamt	63
Kapittel 4: Æressaker i Bergen stiftamt	
4.1 Innledning	65
4.2 Generelt om æressakene i Bergen stiftamt – Innledning	66
4.2.1 Generelt om æressakene i Bergen stiftamt	66
4.2.2 Sammenfatning av æressaker generelt	74
4.3 Æressaker med voldsinnhold – Innledning	74
4.3.1 Æressaker med voldsinnhold	75
4.3.2 Sammenfatning av æressaker med voldsinnhold	79
4.4 Æressaker som ender med forlik – Innledning	80
4.4.1 Æressaker som ender med forlik	80
4.4.2 Sammenfatning av æressaker som ender med forlik	83
4.5 Æressaker som ender med straff – Innledning	84
4.5.1 Æressaker som ender med bot	84
4.5.2 Æressaker som ender med fengsel eller kroppslig straff	88
4.5.3 Sammenfatning av æressaker som ender med straff	92
4.6 Sammenfatning av æressaker i Bergen stiftamt	93
Kapittel 5: Konklusjon	
5.1 Diabolismesaker, trolldomssaker og æressaker	95
5.2 Trolldomsholdninger blant elite og allmue	96
5.3 Enkeltpersoners påvirkning på troen på trolldom	97
5.4 Geografiske variasjoner innad i Bergen stiftamt	98

5.5 Trolldom og ære	98
5.6 Etterord	99
Biografi	
Litteratur	101
Litteratur på nett	104
Forkortelser	104
Kilder	
Utrykte kilder	107
Trykte kilder	107
Digitaliserte kilder	107
Tabeller	109
Kart	110
Vedlegg	
Vedlegg 1: Diabolismesaker i Bergen stiftamt	111
Vedlegg 2: Trolldomssaker i Bergen stiftamt	113
Vedlegg 3: Æressaker i Bergen stiftamt	115
Vedlegg 4: Regionale grenser, Rogaland og Hordaland	117
Vedlegg 5: Regionale grenser, Sogn og Fjordane og Møre og Romsdal	118

Kapittel 1: Innledningskapittel

1. 1 Innledning

Trolldomsforskningen i Norge har, etter Hans Eyvind Næss ga ut sin doktoravhandling *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet: en retts- og sosialhistorisk undersøkelse* i 1982, blitt et etablert forskningsfelt.¹ Hovedvekten av forskningen har ligget på 15- og 1600-tallet, perioden hvor flest prosesser fant sted. Men hva med 1700-tallet, og tiden etter heksebrenningene? Forsvant troen med prosessene?

Ledende trolldomsforskere, som Rune Blix Hagen, peker på at den videre forskningen i Norge trenger et større fokus på perioden etter 1600-tallet og endringer i holdningene til trolldom etter heksebrenningene opphørte.² Flere har prøvd å forklare nedgangen og slutten på hekseprosessene, men det er få som har gjort en dypere undersøkelse av holdningene til magi etter den intensive epoken, og skillet mellom øvrighetens og befolkningens trolldomstro i den perioden. Jeg vil med denne oppgaven forsøke å belyse hvordan holdningene til magi var etter den siste norske heksen ble brent. Problemstillingen er som følger: Var det endring i holdningene til magi etter den historiske perioden til trolldomsprosessene, eller var trolldomstroen fortsatt svært utbredt? Er det forskjeller mellom elite og allmue, og hvilken påvirkning hadde enkeltpersoner på endringer i disse holdningene? Hvilken tilknytning hadde ære når det kom til troen på trolldom?

Problemstillingen vil bli besvart gjennom en undersøkelse av trolldoms- og æressaker fra Bergen stiftamt i perioden 1675-1787. Grunnlaget for periodeinndelingen er at den inneholder saker fra trolldomsprosessenes kjerneperiode, nedgangen av den og 1700-tallet. Perioden inneholder dermed en slags overgangsfase når det gjelder trolldomstro. Med dette vil jeg undersøke forskjellene mellom sakene fra kjernetiden i hekseforfølgelsen og opplysningstiden, hvordan den folkelige troen og demonologien fordelte seg i denne perioden, samt endringer i hvor stor rolle æren spilte. At perioden strekker seg helt til 1787 kommer av at jeg ønsker å sette sluttstrek ved den siste saken med trolldomsinnhold som jeg fant i undersøkelsesområdet. Ved å strekke perioden så langt har jeg hatt muligheten til å se endringer helt til den siste prosessen og dermed fått skapt et så fullstendig bilde som mulig.

¹ Hagen, R. B. (2007). *Dei europeiske trolldomsprosessene*. Oslo: Det norske samlaget: 107-108, 111

² Hagen 2007: 158-159

Geografisk er denne oppgaven avgrenset til Bergen stiftamt.³ Området inneholder fogderiene Sunnmøre, Nordfjord, Sunnfjord, Ytre Sogn, Indre Sogn, Hardanger, Sunnhordland, Nordhordland og Bergen. Avgrensningen skyldes kildegrunnlaget, som er ganske omfattende i den perioden jeg undersøker, noe som gjør at det kan bli dannet et godt bilde av trolldomstroen. En annen faktor er at dette er et område med en større by, en kystlinje, og innlandsbygder, noe som gir et variert geografisk grunnlag for undersøkelsen. Det er også noen praktiske grunner som ligger til grunne. Den ene er at nesten alt av kildematerialet er samlet på et sted, men også at Ragnhild Botheim har skrevet en hovedoppgave hvor hun foretar en større undersøkelse av trolldomsprosessene i Bergenhus len mellom 1570 og 1700.⁴ Denne oppgaven har vært et godt utgangspunkt for videre forskning på trolldomsprosesser i området.⁵

1. 2 Begrepsforklaringer og definisjoner

I det påfølgende vil jeg presentere noen begrep som er viktige for å forstå innholdet i trolldomsprosessene og som vil gi en økt forståelse for forskjellen mellom den folkelige trolldomstroen og demonologien.

Demonologi

Demonologien var en lære som sprang ut fra middelalderens skolastiske filosofi og vitenskap.⁶ Hovedpunktene i den gikk ut på at alt som ikke hadde blitt forårsaket av Gud, var djevelens verk.⁷ Alle magiske virkemidler ble sett på som ukristelige, og kunne ikke brukes uten at en pakt var inngått med djevelen. Demonologi kan derfor sies å ha vært en lære om djevelen.⁸

³ På grunn av endringer i de administrative grensene på 1600- og 1700-tallet kommer jeg til å følge grensene fra kartene i skattematrikkelen fra 1647. Se vedlegg 4 og 5. Fladsby, R. og Winge, H. (1991). *Den eldste matrikkelen: En innfallsport til historien*. Oslo: Norsk lokalhistorisk institutt.

⁴ Botheim, R. (1999). *Trolldomsprosessene i Bergenhus len 1566-1700*. (Hovedoppgave), R. Botheim: Bergen.

⁵ Jia Mink Chan har skrevet en oppgave hvor hun tar trolldomskonflikter i opplysningstiden. Slik som meg, ser Chan også på æressaker i tillegg til reelle trolldomssaker. Et av områdene han har undersøkt er Nordhordland, noe som betyr at vi kommer til å ha en del saker felles. I tillegg har hun tatt for seg noen av de største reelle trolldomssakene på 1700-tallet, som også er innenfor mitt undersøkelsesområde. Jeg ser ikke på dette som et problem ettersom Chan har sett på myndighetenes håndtering av trolldomssaker, mens jeg har et større fokus på trolldomstro, samt at jeg har stort sett har et annet undersøkelsesområde. Chan, J. M. (2009). *Norske Trolldoms-konflikter i Opplysningstiden*. (Hovedoppgave), J. M. Chan: Oslo

⁶ Chan, J. M. (2009). *Norske Trolldomskonflikter i Opplysningstiden*. (Hovedoppgave), J. M. Chan: Oslo: 57

⁷ Knutsen, G. (1998). *Trolldomsprosessene på Østlandet – en kulturhistorisk undersøkelse*. Oslo: Tingbokprosjektet: 4

⁸ Botheim 1999: 21

Signeri, maleficium og diabolisme

I trolldomssaker er det vanlig å finne innslag av signeri, maleficium og diabolisme. Signeri ble ofte sett på som den mildeste formen for trolldomsbruk, og ble ofte brukt til å lindre eller hindre sykdom, eller til og med å hjelpe å finne tyvgods. Signerne så ikke på seg selv som forbrytere. De ønsket å hjelpe til i en tid da det ikke var mange leger og kirurger, og de var derfor svært etterspurte. Det hadde fra gammelt av vært akseptert som et nødvendig gode for lokalsamfunnet, men når trolldomsprosessene brøt ut ble det ikke skilt mellom såkalt hvit magi og sort magi. Begge var i strid med loven.⁹

De fleste som ble anklaget i norske trolldomssaker ble anklaget for maleficium, også kalt skadetrolldom.¹⁰ Det ble trodd at trollfolk med ei indre kraft, eller rituelle midler kunne skade eller føre ulykke over andre mennesker, eller deres eiendom. Dette blir også kalt forgjørelse.¹¹ Ofte var det en sammenheng mellom signeriutøvelse og maleficiumanklage. Det kunne for eksempel skyldes et mislykket helbredelsesforsøk, som førte til at en begynte å tro at signere kunne gjøre like mye vondt som de kunne gjøre godt.¹²

Diabolisme var den alvorligste forbrytelsen en trollkvinne eller trollmann kunne være beskyldt for. Det innebar en pakt med djevelen om gjensidig hjelp, omgang med djevelen, deltagelse på sabbat, og bruk av smådjevler, som fungerte som hjelpere for trollkvinnen eller trollmannen.¹³ Diabolismesaker var sjeldent enkeltstående rettsaker, og resulterte nesten alltid i utleggelser og kjedeprosesser.¹⁴ Det vil si at den mistenkte trollkona eller trollmannen angav andre mennesker som hun eller han påstod kunne trolldom, gjerne medsammensvorne. Det kunne føre til at flere ble dratt inn i trolldomsprosessen, slik at en enkeltprosess ble til en kjedeprosess.¹⁵

Trolldomssak

Trolldomssaker blir i denne oppgaven forstått som trolldomsprosesser hvor en person har blitt rettslig stevnet for bruk av trolldom, eller som trollkone/trollmann. Disse sakene vil i hovedsak bli behandlet i kapittel tre og fire. Denne definisjonsavgrensingen blir gjort for å skape et skille

⁹ Næss, H. E. (1984). *Med bål og brann. Trolldomsprosesser i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget 87

¹⁰ Næss 1984: 30

¹¹ Botheim 1999: 20

¹² Næss 1984: 44

¹³ Botheim 1999: 20

¹⁴ Næss 1984: 22

¹⁵ Botheim 1999: 20

mellom de nevnte sakene og æressakene, som vil bli behandlet i kapittel fire. Med dette håper jeg å unngå forvirring mellom de to forskjellige kategoriene.

Injurie/Æressak

I oppgaven vil jeg i hovedsak følge Ragnhild Botheims definisjon av injuriersaker. Hun definerer dem som «eit rettsleg søksmål reist av den fornærma sjølv/den injurierte eller av andre, mot den, injurianten, som kom med fornærmande utsegn, injurien».¹⁶ Dette ble gjort for å legge død rykter, eller gjenopprette ære. Botheim skiller også mellom verbalinjurie, som vil si ærekrenkelses med ord eller skrift, og realinjurie, som er «ærekrenkelses i handling».¹⁷

I oppgaven blir det lagt stor vekt på æressaker. På grunn av dette har jeg i noen tilfeller valgt å dele opp enkelte saker hvor den ene parten først kommer med trolldomsbeskyldninger, men hvor saken deretter snur og den andre parten reiser injuriersak. Jeg kommer også til å dra frem personer som er involverte i æressaker, men som ender opp tiltalt og dømt for trolldom. Dette gjør jeg for få et mest nøyaktig antall på hvor mange som blir tiltalt og dømt for trolldom, samt hvor mange som reiser injuriersak. For å unngå uklarheter vil det bli nevnt i teksten når slike saker blir behandlet.

1.3 Trolldoms- og æressakslovgivning

I den følgende delen vil jeg komme med en kort presentasjon av trolldomslovgivningen og ærekrenkelseslovene fra 1593 til 1687.¹⁸ Dette er viktig for å se hva lovgiverne så på som trolldom og hvordan trollfolkene burde straffes. Det vil også hjelpe til å gi et innblikk i om styresmaktene fulgte lovene, og utviklingen i holdningene til trolldom blant dem.

I 1593 hadde Norge en av de strengeste trolldomslovene i Europa med at signere på lik linje med andre trollfolk kunne bli henrettet. Dette endret seg i 1617 med Christian 4.'s forordning «Om Trollfolk og deres Medvidere», med at dommen ble omgjort til landsforvisning, tap av boslodd og formue.¹⁹ De som benyttet seg av signere skulle bøtes formue. Den samme loven ble slått fast i Christian 5.'s Norske Lovbok.²⁰

¹⁶ Botheim 1999: 62

¹⁷ Botheim 1999: 62

¹⁸ Trolldomslovgivningen fra 1687 ble stående helt fra til 1842, da den ble avskaffet.

¹⁹ Marthinsen, L. P. (2008). *Anklagede menn i trolldomsprosessene i Norge*. (Masteroppgave), L. P. Marthinsen: 16-17

²⁰ Næss 1983: 609

I Christian 4.'s norske lovbook fra 1604 ble dødsstraff for trollfolk fastsatt. I 1617 ble lovgivningen satt i sammenheng med djevelpakt for første gang. «Rette trollfolk» ble de som omgikk seg med djevelen og hadde skrevet djevelpakt. Det ble også trodd at maleficium også ble utført av rette trollfolk. Med disse lovendringene endret det gamle trolldomsbegrepet seg til å gjelde signing, maleficium og diabolisme. I 1617 ble det fastsatt dødsstraff for de sistnevnte, men også for medvitte, som skulle halshugges.²¹

I 1687 ble trolldomslovene i noen grad mildere. Det ble ment at en kunne utøve maleficium uten hjelp fra djevelen. På grunn av det ble straffen redusert fra dødsstraff til straffearbeid resten av livet og tap av boslodd. Det ble også slått fast at om en trollkvinne utla en annen person, så kunne det ikke reises sak mot denne personen, med mindre det var reist andre tiltalepunkt i tillegg.²² Dette viser til en mildere trolldomslovgivning. På den annen side ble det fastsatt at de som hadde «forsvoret Gud og sin hellige Daab og Christendom, og hengiver sig til Dievelen, den bør levendes at kastes paa Ilden og opbrændes».²³

Om æressaker ble det i Christian 4.'s Norske Lovbok slått fast at ærekrenkelser var beskyldninger om uærlige saker. Hvis beskyldningene ikke kunne bevises, ville det bli dømt en mortifikasjonsdom. Den som hadde kommet med beskyldningene ble dømt til å betale tre eller fire mark sølv. Ragnhild Botheim skriver at denne boten var så høy at den også medførte tap av ære. I Christian 5.'s lov fra 1687 ble denne loven utvidet til å også gjelde utilbørlige ord. Det vil si at flere utsagn kunne regnes for å være fornærmende. Straffen her var også bot, men medførte ikke tap av ære for den som ble dømt, med mindre boten var på tre eller fire mark sølv.²⁴

1. 4 Trolldomsperioden og dens faser

For å forstå trolldomsperioden og trolldomstroen er det viktig å se på forskjellige faser i trolldommens historie. Disse vil belyse hva som hadde kommet fra myndighetene, og hva som allerede lå til grunn hos befolkningen, og med dette tydeligere vise hva som endret seg etter kjernetiden for trolldomsprosesser var over i Norge. I det følgende skal derfor fire faser i trolldomshistorien presenteres.

²¹ Botheim 1999: 30-31

²² Botheim 1999: 31

²³ Næss 1983: 609

²⁴ Botheim 1999: 51-52

Tidlige trolldomsprosesser

Trolldom, trollfolk og trolldomsprosesser blir ofte knyttet til hekseprosessene på 15- og 1600-tallet. Men også før den historiske trolldomsperioden var ideen om trolldom og trollfolk utbredt.²⁵ Magien var en del av folketroen, og ble sett på som en overnaturlig magisk kraft. Utøvelsen av den ble gjort for å forsøke å oppnå visse virkninger på overnaturlig vis, enten skademagi/maledicium, eller hvit magi/signeri. Før trolldomslovene kom på 15- og 1600-tallet, fantes det lover som forbød skademagi.²⁶ Nyttmagi, som helbredelse og lignende, ble imidlertid tolerert.²⁷

Stephen Mitchell har, i *Witchcraft and Magic in the Nordic Middle Ages*, funnet mange eksempler på trolldomsaktiviteter før de moderne trolldomsprosessene. I forskjellige kilder, blant annet sagaer og runeskrifter, fant han omtalelse om værmagi, helbredende magi, kjærlighetsmagi, skademagi, og lignende. Han viser også til forskjellige magiske rekvisitter, for eksempel stener og amuletter som var vanlig i den middelalderske trolldomstenkningen. For eksempel hadde den svensk-norske kong Magnus Eriksson (1316-1374) en sten som han trodde ville svette hvis den kom i nærheten av gift. Stenen hadde han til tross for at de kirkelige autoritetene hadde sagt at de var imot slike magiske rekvisitter. Dette synet kommer klart frem i tidlige islandske lover, hvor mennesker som satte sin lit til slike magiske objekter, skulle dømmes fredløse.²⁸

Det finnes spor etter trolldomsprosesser fra middelalderen, men disse var sjeldne og bare enkelttilfeller. I Norge finnes det bare en sak fra denne perioden, saken mot Ragnhild Tregagås i 1325. Hun ble stilt for en geistlig rett i 1324 i Fusa i nærheten av Bergen, beskyldt for mange alvorlige forbrytelser; kjærlighetsmagi, blodskam, forårsake impotens gjennom sort magi og kjetteri. Ragnhild tilstod alt, og ble dømt i 1325. Hun slapp imidlertid unna dødsstraff fordi biskop Eudfinn Sigurdsson reddet henne ved å erklære henne utilregnelig, og ilegge henne bot. Han hadde sett at hun etter et lengre fengselsopphold gradvis hadde fått tilbake fornuften, og ettersom hun hadde avsverget sin villfarelse og ikke var tilregnelig da forbrytelsene ble begått, avsa han en dom med medlidenhet og miskunnhet. En del av denne dommen var syv års

²⁵ Næss 1984: 9

²⁶ Hodne, Ø. (2008). *Trolldom i Norge*. Oslo: Cappelen Damm: 24

²⁷ Næss 1984: 39

²⁸ Mitchell, S. A (2011). *Witchcraft and Magic in the Nordic Middle Ages*. University of Pennsylvania Press, Inc: Philadelphia: 62, 65, 67

pilgrimsferd til hellige steder utenfor Norge. Hvis hun ikke fulgte straffen skulle saken overlates til verdslige myndigheter.²⁹

Demonologiens inntog

I senmiddelalderen ble et nytt syn på magi utviklet av teologene. De hadde tradisjonelt konsentrert seg om teologi, vitenskapen om Gud, men nå vokste også demonologien, vitenskapen om Satan og demoners vesen og gjøremål, frem. Dette skjedde i sammenheng med at synet på magi endret seg fra å se på noe magi som nyttemagi, til alt ble sett på som djevledyrking.³⁰

Demonologien var en intellektuell hekselære som hadde sin bakgrunn hos Augustin og Thomas Aquinas, men som først slo i gjennom blant den europeiske eliten på 15- og 1600-tallet, hvor den ble utviklet av teologer, filosofer og jurister.³¹

Av demonologene ble det skrevet demonologiske verk som beskrev hvordan en kunne finne og beseire trollfolk, samt alle de onde gjerningene trollfolkene drev med. Det mest kjente av disse er *Heksehammeren (Malleus Maleficarum)* av Jakob Sprenger og Heinrich Kramer. Deres og andres verk ble spredt rundt i hele Europa og hadde stor påvirkning på trolldomsprosessenes utvikling. Nå ble trollfolk knyttet til djevelen, og ble i mye større grad enn før sett på som en trussel. Slike tanker ble spredt fra øvrigheten og ned til allmuen, og kan trolig i stor grad forklare hvorfor noen steder opplevde heksehysteri, som førte til at mange mennesker mistet livet under de historiske hekseprosessene.³²

De moderne trolldomsprosessene

De moderne trolldomsprosessene tok til på 1400-tallet, men var i begynnelsen geografisk avgrenset til alpeområdet, med noen få tilfeller også i Spania og Frankrike. De tidlige prosessene blir ofte kalt de før-reformatoriske prosessene, og blir plassert i perioden 1428-1517. Under reformasjonen havnet heksene i bakgrunnen for religionskonflikten, og demonologer og teologer begynte å omtale heksene som noe som tilhørte fortiden. I dag blir denne perioden omtalt som latentfasen.³³

²⁹ Hagen, R. B. (2011). Ragnhild Tregagås. *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 04.03.17 fra https://nbl.snl.no/Ragnhild_Tregag%C3%A5s

³⁰ Næss 1984: 87 og Kværne, Per. (2013). Teologi. *Store norske leksikon*. Hentet 05.05.17 fra <https://snl.no/teologi>

³¹ Næss 1984: 87

³² Levack, B. (2013). The Decline and End of Witchcraft Prosecution. I B. Levack (Red.), *The Oxford Handbook of Witchcraft in early modern Europe and colonial America* (s. 429-446). Oxford: Oxford University Press: 73

³³ Hagen 2007: 37-38

På 1560-tallet begynte egne lover mot trolldomskunster å komme. Samtidig rapportertes det om hekseforfølgelser flere steder i Europa. Prosessene økte i omfang på slutten av 1500-tallet, og var på sitt mest intensive i perioden 1580-1630. Etter dette var mønsteret litt mer variert fra land til land, men noen land fortsatte å ha store prosessbølger. Rettsakene mot trollfolk fortsatte utover 1700-tallet i hele Europa, men henrettelsene tok slutt de fleste stedene mot slutten av 1600-tallet. Da den siste hekse ble henrettet, hadde litt over 44 000³⁴ mennesker fått dødsdom i trolldomsprosessene.³⁵

I Norge vet vi navnet på ca. 750 personer som ble beskyldt for å være trollfolk. Av disse mistet i overkant av 300 livet sitt under forfølgelsene. I tillegg til disse var det mange flere som ble tiltalt, men som enten ble frikjent eller fikk mildere dommer, slik som landsforvisning og bøter. De fleste henrettelsene var mellom 1570 og 1680, som blir sett på som kjerneperioden for trolldomsprosessene. Etter denne perioden var det en nedgang i antall prosesser og antall henrettelser, og Norge opplevde sin siste heksebrenning i 1695.³⁶

I trolldomsprosessene ser man både elementer av den folkelige trolldomstroen og demonologiske elementer. Ofte var det slik at den trolldomstiltalte var beskyldt for signeri eller maleficium, deretter utviklet saken seg til en diabolismesak. Vitnene, og den tiltalte selv, hvis han/hun tilsto, kom oftest med utsagn som inneholdt elementer fra folketroen. De demonologiske elementene kom som regel fra øvrighetspersonene, gjennom forhør eller tortur. Derfor var det ofte slik at det demonologiske ikke kom frem før et stykke ut i saken. Det skal sies at mange av sakene ikke utviklet seg til å bli diabolismesaker. Det kan være fordi at det ikke var belegg for å tro noe slik, eller at den tiltalte ikke ga etter for presset under forhørene. Det kan også ha en sammenheng med hvor sterkt påvirket de som førte saken var av demonologien.³⁷

Heksebålene slukkes

I løpet av 16- og 1700-tallet ble det ført færre og færre trolldomssaker, og til slutt forsvant de helt. Tidspunktene for når hekseprosessene opphørte varierte fra land til land, men innen 1782 hadde den siste henrettelsen av en heks funnet sted. På dette tidspunktet hadde trolldom, i alle fall slik det hadde blitt definerte på 15- og 1600-tallet, sluttet å bli sett på som en forbrytelse flere steder.³⁸

³⁴ Her bør vi regne med en feilmargin på noen tusen.

³⁵ Hagen 2007: 30, 37-39

³⁶ Hagen 2007: 87-89

³⁷ Næss 194: 20, 44, 130

³⁸ Levack, B. P. (2015). *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*. New York: Pearson Education Limited: 230

Når hekseprosessene ble borte, forsvant etter hvert også demonologien ut av rettsvesenet. Til tross for dette forsvant ikke beskyldningene om bruk av skademagi. Anklagene ble imidlertid ikke tatt opp på tinget lenger, men slengt ut i andre sammenhenger. Det førte til at saker som ble tatt opp på tinget og som involverte trolldom, i de fleste tilfeller ikke var ordentlige trolldomssaker, men i stedet injuriersaker med trolldomsinnhold. Slike injuriersaker hadde blitt ført på tinget gjennom hele trolldomsperioden, og fortsatte å bli tatt opp lenge etter trolldomsprosessene ble avsluttet.³⁹

1. 5 Historiografi

I denne oppgaven er det holdningen til trolldom som blir undersøkt. Tett knyttet til dette er trolldomsprosessenes avvikling. I neste del vil jeg derfor presentere noen av teoriene som har blitt framsatt av norske og internasjonale forskere på dette temaet, samt noen syn på trolldomsmentaliteten før og etter henrettelser av hekser tok slutt.

Juridiske årsaker

I norsk trolldomsforskning har Hans Eyvind Næss stått svært sentralt. Hans hovedoppgave fra 1970, og doktoravhandlingen fra 1982 innledet et paradigmeskift i forskningen om de norske prosessene.⁴⁰ Der adopterte han metodene til den engelske forskeren Alan MacFarlane som gikk ut på å gjøre en empirisk undersøkelse, basert på strukturfunksjonalistisk innfallsvinkel, med påvirkning fra teorier innenfor andre humanvitenskaper slik som sosiologi og sosialantropologi. Eliteperspektivet ble også byttet ut med et nedenfra-perspektiv med vektlegging av allmuens historie.⁴¹ Ut fra disse metodene foretok han en empirisk undersøkelse av norske trolldomsprosesser. Senere kartla han også en stor del av de norske trolldomssakene.⁴²

Når det gjelder trolldomsprosessenes nedgang ser Næss på strengere krav for tilstrekkelige bevis som forklaring. Han mener at de høyere domstolenes avvisning av tradisjonell bevisføring fra midten av 1600-tallet måtte få konsekvenser.⁴³ Denne teorien har blant andre Ragnhild Botheim og Rune Blix Hagen også lagt til som en del av forklaringen på at trolldomsprosessene forsvant.⁴⁴ Botheim legger også til at nedgangen ikke bare skyldtes at sakene ble avvist,

³⁹ Botheim 1999: 62

⁴⁰ Hagen 2007: 103

⁴¹ Hagen 2007: 48-51

⁴² Hagen 2007: 103

⁴³ Næss 1984: 156-157

⁴⁴ Botheim 1999 og Hagen 2007

men at strengere krav til bevis hadde ført til færre søksmål, ettersom man selv kunne risikere å bli straffet for falske beskyldninger.⁴⁵

I forskningen på de europeiske trolldomsprosessene har Brian Levack kommet med en lignende forklaring. Han mener at grunnene til at trolldomsprosessene forsvant ble påvirket av en mengde faktorer, blant annet et skifte i hvordan utdannede mennesker så på det overnaturlige, en tydelig endring i det religiøse klimaet i de fleste europeiske landene og en endring i noen av de sosiale og økonomiske forholdene som hadde oppmuntret trolldomsforfølgelser, men hovedgrunnen legger han på etableringen av nye regler for hvordan trolldomssaker ble ført, og innføringen av nye og strengere krav for beviser. Dette innebar blant annet strengere krav for konkluderende beviser som gjaldt maleficium og djevlepakt, og strengere regler for bruk av tortur.⁴⁶

Religion og verdenssyn

Den engelske historikeren Stuart Clark har sett på katolisismens og protestantismens tilknytning til staten som en stor grunn for at hekseprosessene oppstod. I *Thinking With Demons* peker han på at det samme også bidro til at prosessene forsvant. Clarke mener det oppstod en religionspluralisme som tillot at medlemmer av forskjellige typer kirker skulle kunne leve sammen, og som førte til en slutt på «the confessional state».⁴⁷ Clark har her ikke tatt i betraktning at dette ikke gjaldt for alle land, blant annet Norge og Danmark, som hadde statsreligion lenge etter trolldomsprosessene tok slutt. Han avviser tolkninger om at trolldom forsvant som et resultat av at vitenskap triumferte over overtro, og argumenterer med at flere ledende vitenskapsmenn trodde på trolldom, og at det mer var et skifte i verdenssyn: «Thoroughgoing scepticism, when it finally came, was not a victory over ignorance but a corollary of knowing nature according to different rules».⁴⁸

Opplysningstidens idéer

⁴⁵ Botheim 1999: 197-200

⁴⁶ Levack 2015: 230-231, 236

⁴⁷ Clark, S. (1997). *Thinking with demons. The idea of witchcraft in early modern Europa*. New York: Clarendon Press: 545

⁴⁸ Clark 1997: 160

Liv Helene Willumsen er en av dem som har forsket mest på trolldom i Norge. Hun har fokusert mest på trolldomsprosessene i Finnmark, men har også foretatt en sammenligning mellom prosessene i Finnmark og prosessene i Skottland.⁴⁹ Når det gjelder trolldomsprosessenes opphør, har ikke Willumsen skrevet så mye, men i et intervju med NRK i 2013, la hun frem et syn om en sammenheng mellom opplysningstiden og trolldomsprosessenes opphør. Willumsen mente det var skepsisen og tankene opplysningstiden førte med seg som skulle ha mye av æren for at trolldomsprosessene opphørte. Opplysningstiden gjorde at man begynte å stille spørsmål ved det hele, og et stykke ut på 1700-tallet var det slutt på trolldomsforfølgelsene.⁵⁰

Også Margit Løyland mener at opplysningstidens tanker og ideer er viktige grunner for trolldomsprosessenes opphør:

Endringar i synet på trolldom handlar om meir enn rettsapparat og juridiske prov. Dei skuldast også måten dette temaet blei møtt og tatt opp av 1700-talets pietistar, opplysningsmenn og vitskapsmiljø⁵¹

I hennes artikkel «Tankar om trolldom i pietismens tid» tar hun for seg en av 1700-tallets teologer, Erik Pontoppidan, og henviser til hans arbeid for å få vekk overtro hos befolkningen. I verket *Fejekosten* argumenterte han for metoder for å bekjempe dette problemet. I tillegg raste han mot prestene, som han også mente hadde skyld i at overtroen overlevde. Trolldomsprosessene hadde stilnet, men Pontoppidan ville, som mange av tidens opplysningsmenn, ta et endelig oppgjør med trolldom og trolldomskunster som inneholdt formler, bønner, signing, lesing, tegn, figurer og lignende. *Fejekosten* skulle gjenopprette den rene kristne troen.⁵²

Enkeltpersoner rolle

I enkelte tilfeller var det ikke bare store hendelser, som for eksempel nye lover, som førte til forandring. Noen ganger måtte det enkeltpersoner til for å slike prosesser i gang. I *The Witches' Advocate* har den danske historikeren Gustav Henningsen pekt på enkeltpersoners rolle i avskaffelsen av prosesser. I boka skrev han om inkvisitoren Alonso de Salazar Frías, som ble tvilende til trolldom og trolldomsforfølgelser, og som endte opp med å bidra til å avslutte heksejakten i Spania. Utgangspunktet for denne endringen var spredningen av frykten for trolldom i

⁴⁹ Willumsen, L. H. (2013). *Dømt til ild og bål: Trolldomsprosessene i Skottland og Finnmark*. Stamsund: Orkana akademisk.

⁵⁰ Bornøy, S. K. (2013, 18. 12.) Kvinner i Finnmark inngikk en pakt med djevelen. *NRK*. Hentet 31.11.15 fra http://www.nrk.no/troms/_-kvinner-inngikk-pakt-med-djevelen-1.11395862

⁵¹ Løyland, M. (2010). Tankar om trolldom i pietismens tid. *Heimen*, (47), 5-14: 7

⁵² Løyland 2010: 5-7

Baskerland i Nord-Spania i 1610. Den ble stimulert av etterforskninger utført av lokale inkvisitorer. Hundrevis av mennesker sto frem og tilsto at de hadde vært på sabbat, og pekte ut med-sammensvorne. Salazar ble av sine overordnede sendt for å gjøre personlige undersøkelser. I prosessen fant han nok beviser som viste at hele saken ikke var mer enn hysteri.⁵³ Etter dette la Salazar fram en rapport, som etter hvert fikk hans overordnede til å ta til seg hans skeptiske syn. En reform ble gjort offentlig i 1614, og endte trolldomsbeskyldninger og trolldomssaker i Spania.⁵⁴

Rune Blix Hagen har også sett på viktigheten i rollen enkeltpersoner spilte i avviklingen av trolldomssaker i enkelte områder. Selv om han mener at endringer i det teologiske grunnsynet, og endringene i rettssystemet, spilte en stor rolle, legger han også stor vekt på personlighet. Her drar han fram Mandrup P. Schønnebøl og tidligere nevnte Salazar, som eksempler.⁵⁵ Schønnebøl var den første fagdommer i Norge som tok til motmæle mot forfølgelsen i nord. Han la stor vekt på å følge loven til punkt og prikke, og at det skulle være tilstrekkelig med bevis. Dette endte med at han fikk frikjent flere kvinner som satt og ventet på å bli brent i Vardø. Schønnebøl var ikke den første som la frem slike krav, men med tanke på hvor omfattende prosessene i Finnmark var, hadde hans inngripen større betydning.⁵⁶

Grunnleggende trolldomsforestillinger

Når det gjelder trolldomsforestillinger før trolldomsprosessene oppstod, er Norman Cohn en av de viktigste forfatterne. Undersøkelsene hans har vist at det har vært en kontinuerlig trolldomstro som har eksistert siden antikken. I flere tilfeller har det også vært en del av religionen til folk. Synet på trolldom som noe ondt oppstod ikke før kristendommen gjorde sitt inntog og knyttet den sammen med djevelen. Etter hvert skjedde det en sammensmelting av den kristne troen og folketroen, noe som førte til at de moderne trolldomsprosessene oppstod.⁵⁷ Et eksempel på sammensmelting av folkelig forestillinger og religionen finnes i boken til den italienske historikeren Carlo Ginzburg, *I Benandanti*. Han fant trekk fra en folkelig fruktbarhetskult i en

⁵³ Levack, B. P. (1982). The Witches' Advocate: Basque Witchcraft and the Spanish Inquisition (1609-1614) by Gustav Henningsen: Enemies of God: The Witch-Hunt in Scotland by Christina Lerner. *The American Journal of legal History*, (26), 404-408: 405

⁵⁴ Peters. E. (2014). Early Modern Europe. *Encyclopædia Britannica*. Hentet 12.09.15 fra <http://global.britannica.com/topic/inquisition>

⁵⁵ Hagen, R. B. (2015). *Ved Porten Til Helvete*. Trondheim. Cappelen Damm: 240-241

⁵⁶ Hagen 2015: 230-236

⁵⁷ Cohn, N. (1997). *Europas indre demoner: demonisering av kristne i middelalderen*. Oslo: Humanist forlag: 40-43, 287

trolldomssak fra 1575, bare at nå hadde kulten blitt forvridt, og gjort om til den kirkelige forestillingen om heksesabbaten.⁵⁸

I Norge har forskningen på trolldom og trolldomstro i hovedsak ligget på trolldomsprosessenes historiske hovedperiode, men folkeminneforskeren Ørnulf Hodne har i *Trolldom i Norge* hatt et fokus på trolldomstroens overlevelse etter trolldomsprosessene.⁵⁹ Sammen med andre historikere, slik som Ragnhild Botheim og Hans Eyvind Næss⁶⁰, har han en teori om at selv om trolldomskriminalitet ble avskaffet som et strafferettslig forhold,⁶¹ så betydde ikke det at de magiske forestillingene var forsvunnet fra folketroen:

Trass i myndighetenes langvarige og hardhendte behandling av trollfolk fortsatte altså trolldomstroen å være virksom i flere grupper av befolkningen lenge etter at den slags kriminalitet formelt var avskrevet og omdefinert til bedrageri og absurd overtro. Ja, så dypt rotfestet var de gamle forestillingene at vi finner innslag av dem i rettssaker så sent som i 1840-årene⁶²

Jia Mink Chan peker i sin masteroppgave, *Norske Trolldomskonflikter i Opplysningstiden*, på hvordan myndighetene reagerte på trolldomskonflikter etter 1700, og hvordan dette påvirket allmuens oppfatning av trolldom. Chan har lagt vekt på metoder myndighetene hadde for å behandle saker med trolldomsinnhold, uten å støtte trolldom som realitet, eller avfeie allmuens bekymring. I denne sammenhengen har han også pekt på ulike verdensoppfatninger blant menneskene på 1700-talle. I følge Chan fantes det både en magisk verdensoppfatning, hvor trolldom og magi var noe reelt, og en vitenskapelig verdensoppfatning, som avviste at magi var virkelig. Disse oppfatningene eksisterte ved siden av hverandre, og kunne ofte skape konflikter.⁶³

Belinda Lynée har også i sin masteroppgave, *Trolldomsforestillinger i møte med opplysningstiden*, fokusert på i hvilken grad de folkelige trolldomsforestillingene ble påvirket av myndighetenes trolldomsforestilling. I tillegg undersøker hun om det fantes noen grunnleggende trolldomsforestillinger som ikke lot seg påvirke av myndighetenes syn, også etter trolldomsprosessenes avvikling. Dette har hun gjort gjennom en nærlesning av fem saker fra Agder og Rogaland. Lynée kom fram til at avviklingen av trolldomsprosessene var et ledd i siviliseringsprosessen som brakte menneskene over i vitenskapens tidsalder. Men dette var en prosess

⁵⁸ Ginzburg, C. (1992). *The Night Battles: Witchcraft and Agrarian Cults in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Maryland: The Johns Hopkins University Press: 1-4

⁵⁹ Hodne 2008: 12

⁶⁰ Næss 1984 og Botheim 1999

⁶¹ Her henviser Ørnulf Hodne til trolldomslovene som ble avskaffet i 1842.

⁶² Hodne 2008: 12, 268

⁶³ Chan 2009

som gikk langsomt, og som ikke skjedde i samme tempo blant allmuen som hos øvrigheten. Siviliseringsprosessen var tett fra myndigheten side, men i lokalsamfunnet skjedde den i etapper.⁶⁴

1. 6 Metode

I dette delkapittelet presenterer jeg metodene som har blitt brukt i denne oppgaven. Jeg redegjør også for bruken av noen sentrale begreper og hvordan de i seg selv er et verktøy.

Kvantitativ og kvalitativ metode

Metoden som oftest blir benyttet i historiske undersøkelser er ifølge Knut Kjelstadli en blanding av kvalitativ og kvantitativ metode. En kan telle og tolke parallelt, eller legge studien opp i to faser, hvor det veksles mellom de to tilnærmingene. Med å gjøre dette mener Kjelstadli at man kombinerer to goder: «Via den kvalitative enkeltstudien finner vi fruktbare spørsmål og nye kategorier som kan brukes i analysen. Via masse materialet kan vi prøve ut representativiteten til enkelttekstsempelen». ⁶⁵

I denne oppgaven er det den nevnte metoden som vil bli benyttet. Valget av kombinasjon av hermeneutisk kvalitativ og kvantitativ undersøkelse kommer av oppgavens oppbygging hvor jeg har delt opp sakene som vil bli behandlet etter tema; diabolismesaker, trolldomssaker og æressaker. De nevnte temaene vil bli behandlet i hvert sitt empirikapittel. Metoden som blir brukt i disse kapitlene vil differere, og har blitt valgt på grunn av variasjonen i kildemengden i hvert kapittel.

Opgavens første empirikapittel består av en god del mindre saker enn kapittel tre og fire. På grunn av dette, men også fordi kildene er veldig omfattende, og kan belyse elementer som er viktige for det som blir undersøkt i oppgaven, blir det foretatt en kvalitativ analyse av kildene for å belyse forskjellige elementer i sakene. Dette gjelder blant annet hvilke stemmer vi hører under sakene, og hvordan sakene utspant seg. Liv Helene Willumsen mener at nærlesningen er viktig i undersøkelser av trolldomsprosesser for å understreke hvordan de ulike aktø-

⁶⁴ Lynée, B. (2015). *Trolldomsforestillinger i møte med opplysningstiden. En mentalitetshistorisk analyse av trolldomsforestillinger i perioden, 1650-1732.* (Masteroppgave), Lynée: Agder: 116-117

⁶⁵ Kjelstadli, K. (2010). *Fortida er ikke hva den en gang var: En innføring i historiefaget.* Oslo: Universitetsforlaget: 183-184

renes stemmer kommer frem under rettssakene, og hvordan samspillet mellom aktørene fungerer. En nærlesning av kildene gir også tilgang til meningsnyanser som kunne blitt oversett ellers.⁶⁶

Kapittel tre og fire har et større antall saker enn det siste empirikapittelet. Dette gjør at sakene ikke kan bli behandlet kvalitativt, og at en kvantitativ analyse ble valgt. Dette gir oss en mulighet til å finne fellesnevnerne for flere av kildene. Sakene omhandler også samme tema og er spredt over flere år. Dette gir en tidsserie, og gir oss en mulighet til å se utvikling og forandring over tid.⁶⁷ Det vil også komme innslag av en kvalitativ analyse av utvalgte kilder som vil bli presentert som eksempler. Eksempelene blir valgt ut med overlegg for å bruke eksempler med variasjon i innhold og tidsplassering, og for å vise en eventuell endring eller opprettholdelse av trolldomstro.

Det bør nevnes at det i noen tilfeller vil være vanskelig å trekke generelle slutninger i de nevnte kapitlene. Dette kommer av at inndelinger i underkategorier gjør at det er for få saker til at slike slutninger kan trekkes. En slik type analyse er likevel nyttig også i disse tilfellene, på grunn av at det gir et større overblikk over sakene.

Ære

På 16- og 1700-tallet var æren en viktig del av folks liv, og frykten for å miste ære var stor. Æren var ikke noe gitt, men noe som måtte realiseres. Ønsket man å bevare den, var man avhengig av å holde seg innenfor visse kulturelle grenser, og ikke bevege seg innenfor områder som var fremmed for verden man levde i til vanlig. På den måten sto æresbegrepet som en atferdstyrende faktor i lokalsamfunnet. Erling Sandmo påpeker i *Voldssamfunnets Undergang*, at ærekrenkelsens rolle ikke var noe man uanstrengt kunne heve seg over: «Æreløshet var der, som en tilstand man kunne havne i. Og æren var der, som noe som kunne settes på spill og måtte forsvares».⁶⁸

På grunn av den store vekten som blir lagt på æressaker og ærekrenkelser i denne oppgaven, er det essensielt å forstå hvor viktig dette var for menneskene som levde på 16- og 1700-tallet. Datidens syn på ære gir oss et innblikk i mentaliteten til menneskene på denne tiden, hvordan samfunnet fungerte, og hvordan synet på det som ikke passet innenfor rammene for å være et menneske med ære, var. Ærekrenkelser var jo ofte beskyldninger om å være det man

⁶⁶ Willumsen 2013: 42

⁶⁷ Kjelstadli 2010: 230

⁶⁸ Sandmo, E. (1999). *Voldssamfunnets undergang: om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*. Oslo: Universitetsforlaget: 99-103

ikke skulle være⁶⁹, for eksempel en trollkyndig. Æren kan på den måten bidra med å forstå ærekrenkelsessakene med trolldomsinnhold, og hvorfor de ble ført nesten helt opp til 1800-tallet.

Historikere har lenge hatt problemer med å definere ære. Erling Sandmo mener at historikere som har skrevet om ære har sirklet rundt begrepet og unngått å gripe tak i det. Dette ser han også i gamle tekster fra 16- og 1700-tallet. I kildene virker ære som et slag *doxa*, et selvvinnlysende trekk ved verdensordenen, men med en gang det ble gjort forsøk på å definere ære i de gamle tekstene, møtte forfatteren vanskeligheter.⁷⁰

Tradisjonelt har æren blitt analysert som noe dels sosialt, og dels individuelt. I nyere tid har teorien til den engelske antropologen Julian Pitt-Rivers blitt mye brukt. Han definerer ære som verdien av en person i hans egne øyne, men også i øynene til samfunnet han levde i. Arnved Nedkvitne benyttet seg av denne definisjonen når han skrev *Ære, Lov og Religion; I Norge Gjennom Tusen År*.⁷¹ Erling Sandmo har hatt en litt annen tilnærming i *Voldssamfunnets Undergang* hvor han har hatt et stort fokus på forholdet ære og ærlighet. Hans forståelsen var at på 16- og 1700-tallet trodde folk at ærlige mennesker talte sant, mens uærlige mennesker kunne en ikke stole på. Diskusjonen i undersøkelsen har han basert på to modeller. Den første er en forestilling om at æren ikke er noe gitt, passiv konstant i en kultur, men noe som må realiseres, *artikuleres*, i forskjellige sammenhenger. Den andre modellen er knyttet til grenseoverskridelse som tabu. For å beholde æren måtte en ikke krysse grenser og gå over til det som var annerledes og kunne være farlig for den verden man levde i.⁷²

Jeg vil i denne oppgaven benytte meg av en blanding av disse måtene å definere og tolke ære på. For å forstå æressaker med trolldomsinnhold tror jeg Pitt-Rivers definisjon er passende. Hvordan en ble sett på i lokalsamfunnets øyne var viktig og viser hvorfor det var så mange æressaker med trolldomsinnhold. Sandmos teorier er også viktig i denne sammenhengen ettersom trolldomsbeskyldninger ofte inneholdt beskyldninger om å ha brutt sosiale normer og krysset kulturelle grenser, men også når en ser på trolldomsprosessene, hvor det i mange tilfeller er snakk om folk som var beryktet, og mennesker som i flere tilfeller hadde krysset de sosiale grensene og utført handlinger som brøt med samfunnets ærekodeks.

Maleficium/Signeri

⁶⁹ Sandmo 1999: 110

⁷⁰ Sandmo 1999: 101

⁷¹ Nedkvitne, A. (2011). *Ære, lov og religion i Norge gjennom tusen år*. Oslo: Scandinavian Academic Press: 16

⁷² Sandmo 1999: 99

Slik som æresbegrepet, er maleficium og signeri to fenomen som bli lagt stor vekt på i denne oppgaven. De blir i noen grad diskutert og behandlet opp mot hverandre. Dette kommer av at det i den folkelige trolldomsforestillingen er et visst skille mellom hvit og skadevoldende magi, mens øvrigheten så på all magi som noe skadelig. Sammenligningen er dermed et verktøy for å fremheve begge siders syn, og for å fremheve eventuelle endringer i synene og behandlingen av saker hvor disse formene for trolldom dukker opp.

Diabolisme

Diabolisme er i stor grad motpolen til maleficium og signeri. Når jeg påstår dette legger jeg til grunn at diabolismen, selv om den også har trekk fra folketroen, i stor grad er utformet av demonologene og påvirket av kampen mellom Satan og Gud, som en mente pågikk i tidlig nytid.⁷³ I denne oppgaven er diabolismen viktig, ettersom den, som myndighetenes trolldoms-kategori, kan påvise om det er en endring i bruken av diabolistiske trekk i beskyldninger og trolldomssaker i perioden som skal undersøkes. Med dette kan vi se om noen av de demonologiske trekkene satt igjen hos allmuen. Diabolismen er også viktig for å forstå myndighetenes syn på trolldom, og i hvor stor grad dette endret seg.

1. 7 Kilder

I den påfølgende delen vil oppgavens kildemateriale presenteres. Det vil bli sett på både positive og negative sider av bruk av disse, samt hvor mye de forskjellige kildetyperne blir benyttet i denne oppgaven.

Sekundærkilder og primærkilder

Utgangspunktet for undersøkelsen har vært registeret over alle kjente norske trolldomssaker laget av *Norsk Folkemинnesamling* (NFS).⁷⁴ I tillegg til dette har jeg funnet noen prosesser i bygdebøker fra Bergen stiftamt, samt fått noen æressaker fra ansatte i statsarkivet i Bergen. De

⁷³ Alm, E. (2001). Da Djevelen kom til Danmark og Norge: Trolldomsprosessene sett i et statsperspektiv. *Ottar*, 234(01), 15-22

⁷⁴ Register over alle kjente trolldomsprosesser, NFS: http://www.hf.uio.no/ikos/tjenester/kunnskap/samlinger/norsk-folkemинnesamling/trolldom/norske-trolldomsprosesser/200309_registrant.pdf

fleste prosessene har jeg funnet igjen i digitalarkivet og i statsarkivet, men på grunn av at kildematerialet til en av sakene har forsvunnet i arkivet har jeg måttet benytte meg av hovedoppgaver og bygdebøker for å dekke denne saken. Det betyr at jeg i noen tilfeller har måtte benytte sekundærkilder som primærkilder. Dette er også tilfelle i en sak som består av brev hvor brevet finnes i en bok. Dette er problematisk ettersom jeg ikke kan vite hva som er utelatt fra originalkilden, men jeg får likevel et greit overblikk over saksgangen.

Tingbøker

Tingbøker er et av kildegrunnlagene for denne oppgaven. De er nyttige å bruke i denne type undersøkelser, ettersom de i mange tilfeller inneholder gode referater fra trolldomsprosessene. Alt som ble sagt og som skjedde på tinget skulle noteres i tingbøkene; hvem som var på tinget, kunngjøringer av blant annet offentlige dokumenter og straffesaker. Straffesakene ble referert på en nøyaktig og detaljert måte, og gir derfor godt innblikk i trolldomsprosessene og æressakene. Tingbøkene gir oss også god informasjon om hvem trollfolkene var, og et godt innsyn i rettergangen. Et problem her er at den ikke forteller om dommen ble anket, eller utført. Derfor må en ofte se i andre kilder, slik som regnskapsbøker eller protokoller fra høyere domstoler. Det er også store variasjoner i hvor utfyllende kilden er, så en må ofte bruke andre kilder for å fylle hullene.⁷⁵ I kildematerialet som blir brukt i denne oppgaven er det også i noen tilfeller skader på tingbøkene. Som følge av dette får man ikke en fullstendig oversikt over saken. I noen tilfeller er det mulig å forstå hva som ble sagt på grunn av bruddstykker, men en må ta i betraktning at tolkningen en gjør, kan være feil. Det finnes saker der begynnelsen eller slutten av saksreferatet mangler. Dette gjør at det er vanskelig å vite hvordan saken begynte eller sluttet, og at det i noen tilfeller må trekkes slutninger basert på generelle mønster.

I digitalarkivet finner man mange av tingbøkene transkriberte. Dette er et nyttig verktøy som jeg i stor grad har tatt i bruk i denne oppgaven. I dette arkivet kan en søke etter spesifikke ting som en leter etter i sakene, samt unngå egne feiltolkninger som en kan gjøre i transkriberingen av kildene. På den andre siden må en også ha i bakhodet at de som har transkribert kildene også kan ha gjort feil. Det må også tas med i betraktningen at forfatteren kan ha tatt seg friheter, og det som står dermed ikke er fullstendig likt det som står i originalkilden.

⁷⁵ Botheim 1999: 46-48

I behandlingen av saker som er skrevet ned i tingbøkene må en være kildekritisk, og kan ikke gå ut fra at alt som står er 100% korrekt. Mange av sorenskriverne som skrev ned prosessene var danske, og kunne som følge av dette ha misforstått hva som ble sagt i noen av sakene på grunn av dialektproblemer. I tillegg kan sorenskriverens personlige meninger ha kommet frem i tingbøkene. Kilden kan derfor være litt problematisk ettersom den kan være subjektiv.

Norsk folkeminnesamling

Norsk Folkeminnesamling (NFS) har registrert og digitalisert avskrifter til kjente trolldomsprosesser.⁷⁶ Registeret ble påbegynt på 1920- og 1930-tallet, og har i den senere tid blitt utfyllt av blant annet hovedoppgavene til Ragnhild Botheim, Gunnar Knutsen og Margit Løyland.⁷⁷

NFS er et av de kildegrunnlagene som blir benyttet mest i denne oppgaven. I hovedsak har jeg brukt den for å finne kilder til sakene fra Sunnmøre og Sogn og Fjordane. Registrene er nyttige ettersom de gir en oversikt over trolldomsprosessene i Norge, og en transkribert versjon av nesten alle sakene. Kildene jeg har benyttet består av transkriberinger av tingbøker, kopibøker og regnskaper. De er problematiske fordi det kan finnes feil i oversettelsene.

Brev

En av kildene i kildematerialet er et brev. Dette er en problematisk kilde på grunn av at brev gjerne er subjektive, og man ikke kan være sikre på at alle sidene ved saken kommer frem. På den andre siden kan det være en nyttig kilde fordi den gir et sjeldent innblikk i hva folk som var innblandet i trolldomssakene tenkte.

1. 7 Oppgavens oppbygning

Denne oppgaven er delt opp i fem kapitler. Et innledningskapittel, tre empirikapitler og et avslutningskapittel. Empirikapitlene er delt opp kategorisk etter trolldomsinnholdet i kildene som skal undersøkes; diabolisme, trolldomssaker, og æressaker med trolldomsinnhold.⁷⁸ Kapitlene er delt opp i underkapitler, og temaet for underkapitlene varierer etter kapittel. Grovt sett er

⁷⁶ Norsk Folkeminnesamling (NFS). (1914). «Det digitale trolldomsarkivet». Hentet fra <http://www.edd.uio.no/perl/ikos/prosesslist.cgi>

⁷⁷ Chan 2009: 8

⁷⁸ Innenfor trolldomssaker blir signeri og maleficiumsakene plassert, men også saker som har trolldomsinnhold, men hvor innholdet ikke viser tydelige signeri- eller maleficiumtrekk. Dette blir diskutert i enda større grad i kapittel 3.

kapittel to en gjennomgang av de forskjellige sakene med diabolismeinnhold. I kapittel tre er det de forskjellige formene for trolldom, samt straffene, som blir behandlet, og i kapittel fire er det forskjellige sider ved ærekrenkelsene og konsekvensene for ærekrenker som blir behandlet. På slutten av hvert delkapittel og kapittel er det et sammendrag over det som har blitt gjennomgått i delkapittelet og kapittelet. Dette blir gjort for at oppgaven skal være mer oversiktlig for leseren, og for at det skal være lett å finne tilbake.

Kapittel 2: Diabolismesaker i Bergen stiftamt

2.1 Innledning

I dette kapittelet skal jeg ta for meg troldomssakene i Bergen stiftamt som havner under kategorien diabolismesaker. I perioden 1675-1787 var det syv saker med innslag av diabolisme. Fire endte med dødsdom, en endte med livsvarig fengsel, og to er uvisse. På grunn av at det bare var et fåtall saker vil det bli foretatt en analyse av alle.⁷⁹

Jeg kommer også til å gå inn på utleggelsene som kom som følge av noen av diabolismeprosessene, men dette gjelder bare de utleggelsene som førte til rettslig stevнемål. I Bergen stiftamt er det seks personer som måtte forsvare seg for retten, etter å ha blitt beskyldt for å kunne troldom av noen som sto tiltalt fra før. Tre av personene ble utlagt i løpet av en kjedeprosess, og tre personer i løpet av en enkeltprosess. Disse sakene vil bli behandlet i sammenheng med de prosessene de er knyttet til.

Kapittelet er delt i to kategorier; diabolismesaker på 1600-tallet og diabolismesaker på 1700-tallet. Innenfor hver av disse delene blir sakene gjennomgått kronologisk. Dette blir gjort for å tydeligere se om det var forskjeller og likheter mellom de tidlige og de senere sakene i innhold, hvordan sakene ble håndtert og konsekvensene for de skyldige.⁸⁰

Tabell 1. Antall diabolismesaker i de forskjellige områdene

Bergen	1
Nordhordland fogderi	1
Sunnhordland fogderi	0
Hardanger fogderi	0
Nordfjord fogderi	1
Sunnfjord fogderi	1
Indre Sogn fogderi	0
Ytre Sogn fogderi	0
Sunnmøre fogderi	3

⁷⁹ E oversikt over alle diabolismesakene kan finnes i vedlegg 1.

⁸⁰ En av sakene fra Hordaland er strengt talt ikke en reell troldomsprosess siden saken ikke ble tatt opp på tinget, men grunnet innslaget av diabolisme, hvordan det hele ble håndtert, og tiden saken er fra synes jeg det er en viktig kilde i undersøkelsen av endring i troldomstro.

2.2 Diabolismesaker på 1600-tallet

I Bergen stiftamt finnes det fire saker med diabolismeinnhold på 1600-tallet. Tre av disse inngår i en kjedeprosess på Sunnmøre. Dette er en prosess som endret trolldomsprosessenes karakter på Sunnmøre, og som involverte mange mennesker. En av konsekvensene av denne prosessen, var utleggelsen av tre kvinner som måtte møte på tinget i ettertid og forsvare seg. Den siste saken er en enkeltprosess, også denne førte til utleggelse og at tre personer måtte møte på tinget. Disse prosessene har mange likheter, men også mange forskjeller, og belyser på forskjellige måter holdningen til trolldom. Kildematerialet til prosessene er omfangsrike, og vil derfor gi et godt innblikk i hvordan diabolisme ble oppfattet i tiden sakene ble ført, samt vise om det var noen særtrekk ved disse prosessene. Sakene vil bli presentert i kronologisk orden, før det i en sammenfatning drøftes om det var noen karakteristiske trekk ved diabolismesakene i denne perioden.

2.2.1 Kjedeprosess i Sunnmøre fogderi: Anne Løseter, Ingebrigt «Lespebjørn» Størkersen og Marit Løseter

Anne Mogensdatter Løseter

16. juli 1679 ble det holdt «Endnu ydermere Thing» i Rovde skipreide på Sunnmøre. Anne Mogensdatter Løseter hadde blitt innstevnet etter Knud Olufsen Søfredal hadde hevdet at hun hadde forgjort ham.⁸¹ Rasmus Johansen møtte på Søfredals vegne ettersom han på grunn av sin skrøpeligheit ikke kunne møte i egen person.⁸²

I begynnelsen var det bare beskyldningene fra Knud Søfredal, samt vitnemål om denne saken, som ble fremstilt. Flere beskyldninger og vitner kom imidlertid frem da saken ble tatt opp igjen på tinget 27. og 29. oktober. Anne skulle blant annet ha forgjort noen kyr, og forgjort to jenter som ved to separate anledninger hadde nektet henne almisser. En av dem hadde mistet livet som følge, og på dødsleiet fortalt at det var Anne som var skyld i det.⁸³ Slike bekjennelser på dødsleiet ble ifølge Ellen Alm tatt veldig alvorlig.⁸⁴

⁸¹ Her er det skader på tingboken som gjør at vi ikke helt sikkert kan vite at det er akkurat dette Søfredal har hevdet, men ut fra fortsettelsen i tingboka kan vi gå ut i fra at dette stemmer i stor grad. Andre muligheter, ut fra tingbokens fortsettelse, er at han har hevdet at hun er en trollkvinne eller at hun hadde lovet vondt på ham.

⁸² Prosessnummer 508, s. 49. NFS.

⁸³ Prosessnummer 508, s. 49-58. NFS.

⁸⁴ Alm, E. (2016). Hekseprosesser på Sunnmøre. I Sunnmøre Historielag, Sunnmøre Museum og Aalesunds Museum (Utgiver), *Årbok for Sunnmøre: Tidsskrift for Sunnmøre Historielag* (s. 6-30). Lierskogern: Renaissance Media AS: 16

Ved tinget 29. oktober kom det også innslag av diabolisme da Anne fortalte at djevelen hadde vært sammen med henne da hun forgjorde den avdøde jenta Inger Olufsdatter. Den onde hadde kommet til henne etter Inger nektet henne almisser og gikk fra henne. Han spurte henne om jenta hadde gitt henne noe. Etter hun svarte nei hadde han «flydt Hinde en Suart bold som it æg» og bedt henne få det i Inger. Hun hadde deretter fulgt etter henne. Egget hadde blitt til støv i hånden hennes slik at hun kunne helle det i munnen på jenta. På grunn av at hun hadde vært sammen med den onde hadde hun vært usynlig. Inger hadde kjent et sting gjennom ryggen, og deretter fremkom en rød og stor flekk. Etterhvert falt et stykke så stort som flekken ut fra siden hennes slik at en kunne se en av lungene. Kort tid etter døde hun.⁸⁵

Fogden, Peder Lautizen, spurte Anne hvordan hun først kom i «den onde mands Selschab och om giengelse». Anne fortalte at hennes mor, Marit Løseter, lærte henne og leverte henne til Satan. Hun hadde også bedt henne bli hos ham og tjene ham. Dette hadde Anne gjort.⁸⁶ I tillegg hadde hun avsverget sin kristendom, hvorpå han hadde vist seg for henne i skikkelsen av en vakker liten gutt.⁸⁷

Anne ble i første omgang beskyldt for maleficium, men 29. oktober kom også innslag av diabolisme.⁸⁸ Dette var ganske vanlig i de norske trolldomssakene. Gunnar Knutsen skriver i sin hovedoppgave, *Trolldomsprosessene på Østlandet – en kulturhistorisk undersøkelse*, at han ikke fant noen anklager med bare diabolisme. I de østlandske trolldomsprosessene begynte diabolismesaker enten med utleggelse, eller med signeri eller maleficiumanklage.⁸⁹ I følge Ragnhild Botheim er en slik utvikling et særmerke for prosessene i Norge sammenlignet med de fleste andre nordiske landene. Dette mener hun blir sett i sammenheng med prestenes deltakelse, som i hennes undersøkelsesområde, Bergenhus len, hadde vært særlig aktive.⁹⁰ Dette kan også sees i sakene fra Sunnmøre, hvor kapellanen og presten var aktivt med i alle tre diabolismesakene, og prøvde å få de tiltalte til å bekjenne sine synder. Dette kommer i større grad frem i saken med Ingebrigt «Lespebjørn» Størkersen og Marit Johannesdatter Løseter hvor det er tydelig at kapellanen og presten deltok på forhør utenfor tinget.⁹¹

I saken mot Anne Løseter er det også interessant at innslaget om diabolisme kom opp så sent. 27. oktober hadde hun nektet all skyld i saken mot Knud Sørfdal og sagt «hun indtet

⁸⁵ Prosessnummer 508, s. 57. NFS.

⁸⁶ Her mangler deler av tingboken. Vi ser at han har bedt henne om noe etter han kom til henne, men ikke hva dette var.

⁸⁷ Prosessnummer 508, s. 58. NFS.

⁸⁸ Prosessnummer 508, s. 57. NFS.

⁸⁹ Knutsen 1998: 158

⁹⁰ Botheim 1984: 189

⁹¹ Prosessnummer 509 og 510. NFS.

viste at si, men sagede Jesus vidste det vell och best, at hun var vschuldig och bad hand vilde hielpe hinde». Ved tinget to dager senere ble hun av sine sjelesørgere rådet «At hun schulle for hindis Siell Salghed och Jesu død schyld bekiende hindis Sandhed her udj saa sant hun vilde Nyde naade av gud». Anne tilstod deretter til tinget at alt som hadde blitt vitnet om henne var sant.⁹²

En kan kanskje spørre seg om Anne under denne tiden hadde blitt utsatt for tortur. I Bergen stiftamtstues regnskap fra 1680 står det at Anne satt 15 uker i arresten før hun ble henrettet.⁹³ Ettersom det var så mange måneder fra første gang saken dukker opp i tingboken, 16. juli, og til siste gang saken dukker opp i tingboken, 4. desember, ble Anne mest sannsynlig ikke satt i arrest før etter tinget 27. oktober.⁹⁴ Tortur kan forklare hvorfor hun skiftet forklaring på bare to dager, og hvorfor saken plutselig fikk innslag av diabolisme. Brian Levack mener at diabolismeanklager som regel ikke dukket opp før offeret var utsatt for tortur.⁹⁵ Likevel er det ingenting i kildematerialet som gir belegg for å tro dette. Det er mer sannsynlig at hun under denne tiden gikk gjennom noen tøffe forhør hvor hun ble styrt i en demonologisk retning.

Ved tinget 27. oktober hadde allmuen fortalt fogden at Anne alltid hadde vært beryktet for å skulle kunne trolldom, og at hennes bestemor også hadde blitt dømt for trolldom og brent noen år tidligere.⁹⁶ En slik uttalelse sammen med de mange vitnemålene kan ha vært nok til å overbevise retten om hennes skyld, og å derfor prøve å få henne til å innrømme dette selv under forhør. Det skal nevnes at det ikke står noe om dette i tingboka, men i saken om Ingebrigt «Lespebjørn» Størkersen, ble tilståelsen først gitt utenfor tinget, og det er de samme kjernepersonene, det vil si fogden, kapellanen og presten, som behandlet alle tre sakene. Dette, sammen med den plutselige endringen av Annes vitnemål gjør at man kan gå ut ifra at også hun hadde blitt forhørt utenfor tinget.

Ingebrigt «Lespebjørn» Størkersen

En av de mest kjente trolldomssakene i norsk trolldomshistorie er saken om Ingebrigt «Lespebjørn» Størkersen, som var den siste mannen som ble henrettet for trolldom i Norge.⁹⁷ Ellen

⁹² Prosessnummer 508, s. 52, 55-56. NFS.

⁹³ Bergen stiftamtstues regnskaper, 1680, s. 74. NFS.

⁹⁴ Prosessnummer 508

⁹⁵ Levack 2015: 15

⁹⁶ Prosessnummer 508, s. 53. NFS.

⁹⁷ Det ble i etterkant ført en omfattende sak mot trollmannen Anders Poulsen i Finnmark, men han ble drept av øks i fengselet før han fikk dom. Se Niemi, E. (2009). Anders Poulsen. *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 13.06.16 fra https://nbl.snl.no/Anders_Poulsen

Alm har i den siste tiden gått inn i trolldomssakene fra Sunnmøre og funnet feil som har blitt skrevet i transkriberingen til NFS. Et eksempel er kallenavnet til Ingebrigt Størkersen som mange trodde var «Lefsebjørn». Alm har nå funnet at dette var en tolkningsfeil og at hans virkelige navn var «Lespebjørn».⁹⁸

Etter en tid i arresten ble «Lespebjørn» ført fram på tinget 2. april 1680 for å svare på trolldomsanklagene mot ham.⁹⁹ I referatene i tingboken står det at «Lespebjørn» alltid hadde vært beryktet, og at han noen ganger tidligere hadde vært anklaget på tinget. Han hadde i mange år reist rundt på bygda og «tiget hans brød». Hvis han ikke fikk det han ville ha skjedde det straks en ulykke.¹⁰⁰

Det kommer tydelig frem at «Lespebjørn» hadde et dårlig rykte, noe som mest sannsynlig er grunnen til at han ble ført for retten. Under trolldomsforfølgelsene var det ikke mer som skulle til. Lars Petter Marthinsen skriver i masteroppgaven sin, *Anklagede menn i trolldomsprosessene i Norge*, at i Finland ble folk med dårlig rykte oftere anklaget og dømt enn folk med godt rykte. Han viser også til et eksempel på en person fra Sogn og Fjordane som i 1612 ble dømt bare på grunnlag av ryktet, selv om det i Norge var krav om to øyenvitner for å få noen dømt. Det skal nevnes at denne personen bare fikk en bot, men dette sier likevel litt om hvordan det var under trolldomsprosessene.¹⁰¹

«Lespebjørns» rykte gikk mest sannsynlig i stor grad utover hans posisjon i samfunnet. Et menneske som trosset de sosiale normene eller hadde kriminelle tendenser mistet anseelse i sin sosiale krets, og kunne dermed miste sin plass i lokalsamfunnet.¹⁰² Forholdet til naboene kunne også bli påvirket av hvilket rykte man hadde.¹⁰³ En som var så beryktet som «Lespebjørn», og som gikk rundt og tigget, kan av lokalsamfunnet ha blitt sett på som en pest og en plage. Lars Petter Marthinsen spekulerer i at dette, på grunnlag av trolldomsanklagene mot ham, kan ha vært grunnen til at myndighetene satte i gang prosessen. Jeg vil heller argumentere for at han på grunn av ryktet sitt, ble dratt med i den prosessen som ble startet i saken mot Anne Mogensdatter Løseter. Hans Eyvind Næss har påpekt at når det først var skapt frykt for en persons trolldomsevner, var det så godt som umulig for denne personen å fri seg fra naboenes

⁹⁸ Alm 2016: 19-20. Dette gjør at det jeg må ha i mente at det kan finnes feil i kildene i registrene som kan endre sakens innhold, og som følge av det, mine tolkninger i oppgaven.

⁹⁹ Prosessnummer 509, s. 63. NFS.

¹⁰⁰ Prosessnummer 509, s. 63-64. NFS.

¹⁰¹ Marthinsen 2008: 65-67.

¹⁰² Alm E. (2014). *Trondheims siste heksebrenning: Trolldomsprosessen mot Finn-Kirsten*. Trondheim: Museumsforlaget: 26

¹⁰³ Botheim 1984: 67

kollektive angrep.¹⁰⁴ Både Anne og «Lespebjørn» var beryktet for å skade mennesker eller dyr hvis de ikke fikk det slik de ville. Dette kan ha ledet til prosessen begge ble en del av.

I saken mot «Lespebjørn» kommer det tidlig frem at han i arresten hadde bekjent for blant andre presten, kapellanen og lensmannen

at hand hafde gifuet sig udj fandens Vold och At dene schitne mand en gang kom til hanom paa byeveyen som en liden smaa dreng och der maatte hand sige hanom thie- neste, och læde hand hanom threj gange baglendis om kring brem Anger Kirch siden sagde han hanom til sin tieniste till och der imod lofuit fanden hanom guld och grøne schoufe och vodste hanom det for øye

Videre kunne han fortelle at han hadde avsverget sin dåp og kristendom. Han hadde tjent Satan i mange år som trommeslager på Dovrefjell ved høytidene jul, påske og pinse, men nå var han blitt for gammel til å dra opp på fjellet. Han hadde også blitt nødt til å ofre til Satan og betalt ham årlig skatt.¹⁰⁵

I motsetning til saken mot Anne Mogensdatter Løseter kommer det diabolske innslaget mye tidligere frem i denne saken. Dette kan kanskje ha noe med at «Lespebjørn», i en tid før saken ble tatt opp, hadde sittet i arrest og under denne tiden hadde gjennomgått forhør utenfor tinget. Det er dokumentert i Bergen stiftamtstues regnskaper at han til sammen satt i arresten i 21 uker.¹⁰⁶

I arresten hadde han også fortalt til sine sjelesørgere «den Hæderlig och vekkærtdt mand Her hans Andersen hellekand Sogen Prest till herøe giæld saa uell som hæderlig mand her Axell Oluffsen» det samme som han berettet til tinget 2. april, at han i hans ungdom hadde fulgt noen taterfolk. Av dem hadde han lært noen signevers.¹⁰⁷ I en forordning fra 1584 beskrev kongen tatere som folk som streifet rundt i riket med trolldom, spøkeri og annen villfarelse. Han var oppgitt over den store mengden av dem og forbød dem å oppholde seg i riket, og øvrigheten fikk beskjed om å beslaglegge eiendommene deres og jage dem vekk. Fulgte de ikke dette, skulle de ilegges straffarbeid. For bønder ble det forbudt å gi dem husly.¹⁰⁸ Tatere ble også i Christian 5s Norske Lov beskrevet som folk som drev med bedrageri, løgn, tyveri

¹⁰⁴ Næss, H. E. (1983). Trolldomsprosessene i Norge og Christian 5's Norske Lov. I D. Tamm (Red.), *Danske og Norske Lov i 300 år* (s. 609-639). Danmark: Jurist- og Økonomiforbundets forlag: 616

¹⁰⁵ Prosessnummer 509, s. 64-65. NFS.

¹⁰⁶ Bergen stiftamtstues regnskaper, 1680, s. 74. NFS.

¹⁰⁷ Prosessnummer 509, s. 71. NFS.

¹⁰⁸ Norske Rigs-Registranter. (1863). *Norske Rigs-Registranter, 1572-1588*. (2), 563-564

og trolldom.¹⁰⁹ At «Lespebjørn» innrømmet i retten at han hadde levd sammen med dem i flere år må ha styrket trolldomsmistanken mot ham.

Den geistlige tilstedeværelsen er tydelig i denne saken. «Lespebjørn» hadde i arresten tilstått en hel del til presten, kapellanen og fogden. Det tyder på at presten hadde vært tilstede ved avhørene. Slike forekomster var ikke uvanlig under trolldomsperioden. Presten var ekspert på religion og usynlige makter, og derfor en naturlig person for de verdslige statsmaktene å vende seg til i slike situasjoner. Det var sannsynligvis likevel ikke en hyggelig opplevelse for den trolldomsanklagede. Gunnar Knutsen mener at det er grunn til å tro at et forhør med både fogd og prest lett vil kunne nærme seg vår moderne definisjon av tortur.¹¹⁰

Et intenst avhør med fogd og prest kan være en forklaring på at «Lespebjørn» under avhør utla hele 22 personer for trolldomsbruk. Alle 22 benektet skyld. På tinget trakk han også tilbake mange av beskyldningene og sa at han hadde løyet eller ikke visste om noe vondt å si om de utlagte personene.¹¹¹ Utleggelsene hans kunne ha ført til en større kjedeprosess, men slik de utviklet seg fikk det bare rettslige følger for tre av de 22 han utla, og de hadde også blitt utlagt av Anne Mogensdatter Løseter og Marit Johannesdatter Løseter. Alle tre ble frifunnet grunnet mangel på bevis.¹¹²

At bare tre ble fulgt opp kan tyde på at et intenst avhør likevel ikke var grunnen, ettersom målet med å presse til utleggelses ofte var å lokalisere og kvitte seg med så mange trollfolk som mulig. En annen grunn er at de som ofte brukte utleggelses til å finne trollfolk brukte utleggelses som et bevis i seg selv. Fogden i disse sakene gjør ikke det, men det skal nevnes at dette var ganske sent i perioden og at kravene for bevis kan ha blitt strengere. Margit Løyland argumentere for at utleggelses kunne være en måte å hevne seg på. Hun mener at masseutleggelses kan sees på som et ønske om å ta tilbake etter utskjelling, eller en måte å hevne seg på bedrestilte, krangleverne eller mer suksessfulle.¹¹³ Det skal ikke sees bort fra at dette kan være en grunn til at «Lespebjørn» angret seg i retten.

Marit Johannesdatter Løseter

¹⁰⁹ Minken, A. (2009). *Tatere i Norden før 1850: Sosio-økonomiske og etniske fortolkningsmodeller*. (Doktorgradsavhandling), Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning, Universitetet i Tromsø, Tromsø: 321

¹¹⁰ Knutsen 1998: 59

¹¹¹ Prosessnummer 509, s. 66-69. NFS.

¹¹² Prosessnummer 820, 821 og 822. NFS.

¹¹³ Løyland, M. (1992). *Slagsmål, leiermål og bøtelagte egder 1600-1700*. Oslo: Tingbokprosjektet: 134

Anne Mogenseter Løseter hadde under rettsaken sin blitt spurt om hun visste andre som kunne utføre trolldom eller som hadde vært i hennes selskap. Til dette svarte hun

At hun icke kunde beschylde Nogen men forleden Julle Afften och nat. Var Hun medt hindis Selle den schitten Paa Daare field, och da var der 4 Andre quinder med Hinde, som var Marit løset som til forne Seiglet medt hinde Paa Wandit fra Søftrendal den Anen Karj Knudsdatter Paa Eidsa, den Thrid Marit Olufsdatter breke den fierde Marit Knud Eckrims quinde¹¹⁴

Marit Johannesdatter Løseter som var beryktet og «som av hindis grande quinde Anne Mogensdatter Løseter var beschylt for Adtschieligt» ble ført frem for tinget samme dag som Ingebrigt «Lespebjørn» Størkersen, tiltalt for trolldomsbruk.¹¹⁵

Av fogden ble hun spurt om det var lenge siden hun hadde lært trolldomskunstene. Til dette svarte Marit at hun hadde lært det av sin far da hun var barn. Denne kunsten hadde hun brukt etter hun hadde gitt seg til djevelen og forsverget sin dåp og kristendom. Med den hadde hun forlist en båt på vei til Bergen, melket Christen Løseters ku, og forgjort mestermannen slik at han brakk hånda ¹¹⁶

Marit fortalte også til tinget at hun hadde vært på Dovrefjell bare én gang. Det var i forrige år da hun var gjest hos «den sleme Aans Satan». Sammen med henne var fem andre kvinner, men om de kunne gjøre trolldomskunster eller hadde gjort noen vondt visste hun ikke.¹¹⁷

I denne saken kom diabolsimeaspektet inn enda tidligere enn i de andre sakene. Dette kan forklares med at Marit, til felles med Anne og «Lespebjørn», hadde sittet i arrest en tid før hun ble ført fram for tinget, og da kan ha blitt utsatt for avhør. I Bergen stiftamtstues regnskaper fra 1680 står det at Marit satt 18 uker i arresten til sammen.¹¹⁸ De samme personene som var involvert i de to andre sakene, det vil si fogden, kapellanen og presten, var også involvert i denne saken, noe som styrker denne mistanken.

Det står ingenting i tingboka om at Marit skal ha gjennomgått avhør, men ettersom alt tyder på at hun satt i arrest samtidig som «Lespebjørn», og de begge ble ført frem for samme ting, så er det grunn til å tro at de begge ble avhørt. Et annet argument er at både hennes og «Lespebjørns» sak ble gjennomgått svært raskt med tanke på at hele saken var over på bare et ting. I saken til Anne ble det avholdt fire ting som finnes kildemateriale på. Dette kan tyde på

¹¹⁴ Prosesnummer 508, s. 58. NFS.

¹¹⁵ Prosesnummer 510, s. 69. NFS.

¹¹⁶ Prosesnummer 510, s. 69-72. NFS.

¹¹⁷ Prosesnummer 510, s. 70. NFS.

¹¹⁸ Bergen stiftamtstues regnskaper, 1680, s. 74. NFS.

at ugjerningene til Marit ble tilstått tidligere og bare ble gjentatt på tinget, slik som «Lespebjørns». Dette gjorde at vitner ikke måtte innkalles og få spørsmål stiltes.

Det diabolske synes å ha vært like stort i denne saken som hos Anne og «Lespebjørn». Dette kan sees i at Marit fortalte til tinget at djevelen i mange år hadde «boelit med hinde och søgt seng med hinde» og ligget bak henne ved veggen, mens mannen hennes lå på andre siden.¹¹⁹ I følge Birger Andreas Marthinsen var det seksuelle aspektet med at djevelen hadde seksuell omgang med kvinner eller menn, ofte nevnt i demonologisk litteratur.¹²⁰ Kvinner ble oftere nevnt i disse sakene side de ble sett på som svakere og mer tilbøyelig til å gi seg hen til sine seksuelle lyster. Dette var likevel en side ved demonologien som ikke var dominerende i norske trolldomssaker¹²¹, noe som kan tyde på at tanken ble plantet av forhører. En skal ikke se bort fra at Marit hadde visse kunnskaper om de demonologiske aspektene, men ettersom det seksuelle så sjeldent fremkom, så er det liten grunn til å tro at hun visste om dette aspektet fra før.

Utleggelsene

17. mars 1682 i Vanylven skipreide på Sunnmøre begynte trolldomssaken mot Marit Olsdatter Brekke, Marit Hansdatter Skjervem og Marit Ingebretsdatter Ekrem. Årsaken til prosessen var vitnemål fra Anne Løseter, Ingebrigt Størkersen «Lespebjørn», og Marit Løseter om at disse kvinnene kunne trolldom.¹²² Til dette tinget var det bare Marit Brekke som møtte. Hun fremkom for retten og spurte om det var noen som hadde noe å si på henne. Som følge av at ingen hadde noe vondt å meddele om henne ble saken utsatt til neste ting når Marit Skjervem og Marit Ekrem også kunne møte.¹²³

Neste ting ble avholdt 4. november 1682. Ved dette tinget ble de konkrete beskyldningene som hadde kommet med tatt opp. Innholdet i hendelsene hadde i hovedsak diabolisme- eller maleficiumtrekk. Anne Løseter hadde fortalt om Marit Brekke og Marit Ekrem at de hadde vært med henne på Dovrefjell på sabbat. Marit Skjervem hadde hun sagt litt mer om. Hun hadde vært med henne på Dovrefjell, samt melket kyrene til lensmannen og klippet av halene deres. Om Marit hadde gjort eller kunne noen trolldomskunster visste hun likevel ikke noe om.

¹¹⁹ Prosessnummer 510, s. 72. NFS.

¹²⁰ Marthinsen, B. A. (2010). *Trollmenn og Galdramenn: en undersøkelse av trolldom blant anklagede menn i 1600-tallets Norge og Island*. (Masteroppgave), B. A. Marthinsen: Trondheim: 55

¹²¹ Marthinsen 2008: 46

¹²² Prosessnummer 508, s. 52, 55-56, prosessnummer 509, s. 64-72 og prosessnummer 510, s. 70. NFS

¹²³ Prosessnummer 820, 821 og 822, s. 81. NFS.

Ingebrigt Størkersen hadde også vitnet om at jentene hadde vært med ham på Dovrefjell, men dette hadde kvinnene nektet på allerede under hans sak.¹²⁴

Da innholdet var gjennomgått spurte fogden allmuen til stede om de visste noe vondt om tre kvinnene, eller om noen hadde noen sak å legge på dem, men ingen steg frem. Som følge av dette og at bevisene var så svake ble kvinnene frikjent.¹²⁵

At utleggelsene ikke førte til straff kan være et resultat av dommernes økende motvilje til å dømme andre bare basert på dømte heksers og trollmenns vitnemål. Ettersom ingen andre kom frem med beskyldninger eller bekreftet noe av det som hadde blitt sagt kunne det ikke bli utgitt dom i saken. I tillegg var ikke beskyldningene veldig detaljerte og beskrivende, men konstaterte bare enkelt at de utvalgte personene var trollfolk og for eksempel hadde vært med på heksesabbat eller melket noen andres fe. En lengre mer detaljert beskrivelse ville trolig vært mer overbevisende, men likevel ikke nok til å få noen dømt uten ærlige folks vitnemål.

2.2.2 Trolldomsprosessen mot Anne Overseter

23. februar 1681, i Breim i Nordfjord fogderi, ble Anne Overseter stevnet av kongelig majestetets fogd Mads Bjørnskog for trolldomsbruk. Det kommer frem i tingboka at Anne hadde vært stevnet inn før og kommet med en bekjennelse, som hun ved dette tinget erklærte hun ville stå ved og gå i døden for

for hun ued adt hun hafuer for skyldt, døden, och dj som hun hafr: bechiendt paa, sj er lige saa gode som hun till forne hafuer ueredt, och nu ued hun det adt hun blifuer edt gudts barn; for gud hafr: op uagt hindis hierte, till sand hedts bechiendelse.

Den tidligere bekjennelsen synes å ha gått ut på at Anne hadde innrømmet trolldomsbruk, og samtidig utlagt tre personer som trollfolk. Alle tre møtte for tinget.¹²⁶

Beskyldningene inneholdt maleficium og diabolisme i form av forgiftning og heksesabbat, og om å være en fullkommen trollkvinne. Alle nektet for beskyldningene, og ut fra kildene ser det ut til at disse beskyldningene ikke fikk flere følger.¹²⁷ En grunn for dette kan være at dette er såpass sent i den intensive perioden og at trollfolk-utleggelsener ikke veide like tungt lenger. Bruk av utleggelsener som bevis var stort sett fra midten av 1500-tallet til slutten av 1600-

¹²⁴ Prosesnummer 820, 821 og 822, s. 81. NFS.

¹²⁵ Prosesnummer 820, 821 og 822, s. 81. NFS.

¹²⁶ Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 1a. DA.

¹²⁷ Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 1b. DA.

tallet. Dette var til tross for at det fantes en lov fra 1547 hvor det ble slått fast at forbrytere ikke kunne avgi vitnemål mot andre. Utsagn fra dømte trollfolk skulle ikke stå til troende.¹²⁸

Etter de utlagtes vitnemål fortalte fogden til tinget at Anne, som fortsatt sto ved sin bekjennelse, hadde hatt et forbund med djevelen, og lenge hadde bedrevet signeri og trolldom. Med dette skulle hun ha drept et menneske, og avsverget sin dåp, kristendom og hellige alters sakrament.¹²⁹ Til tross for dette kan det ut fra tingboka virke som Anne egentlig bare var en signer. Nå er det vanskelig å vite hva som hadde kommet opp tidligere i saken siden en del mangler, men ut fra hva fogden og en av de utlagte personene kalte Anne er det god grunn for å tro at dette er et tilfelle hvor en signeri- og maleficiumsak utviklet seg til en diabolismesak.

Beskyldningen om djevlepakt blir bare nevnt en gang i hele saksreferatet, og da er det fogden som legger det frem. Imidlertid sa han også at Anne lenge hadde bedrevet signeri og trolldom. Av den utlagte Mari Skinlo ble hun kalt for en «troll Kette» som hadde bedrevet signeri. Sjelesørgerne hennes kunne også erklære at hun lenge hadde vært beryktet for å ha drevet med signeri. Maleficiuanklage mot Anne kom bare opp en gang og da ved at hun skulle ha forgjort Guri Hansdatter Overseter på grunn at hun ikke ville «Melche hindis Kor paa Stølen».¹³⁰

Slik som i sakene fra Sunnmøre kan det virke som Anne hadde blitt forhørt utenfor retten og at presten hadde vært en del av dette. I tingboken står det at hun «frj willigen iche allene udj sin Sidende Arest, for Presterne och Mange Andre goedt folch» har fortalt at hun har bedrevet signeri.¹³¹ Hvordan denne tilståelsen kom frem er vanskelig å vite ettersom så mye av saken mangler, men det er viktig å huske at folk den gang hadde et helt annet syn på tro enn folk i dag. Frelse av sjelen og tilgivelse av Gud kunne være et motiv for å tilstå.¹³² Viktigheten med frelse og tilgivelse var noe presten påminnte de tiltalte om under avhør.¹³³

Det virker også som at presten bidro til bevismaterialet. Dette forekom flere ganger i norske trolldomssaker. I saken om Lisbeth og Ole Nypan fra Trøndelag skrev sognepresten og sjeleforsørgeren et skussmål¹³⁴ som ble lest opp foran lagmennene og tilskuerne. I dette kom det frem at de lenge hadde vært beryktet for signeri og trolldom.¹³⁵ Prestene var de som i størst

¹²⁸ Næss 1984: 140-41

¹²⁹ Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 2a. DA.

¹³⁰ Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 1b, 2a. DA.

¹³¹ Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 2a DA.

¹³² Botheim 1999: 193

¹³³ Krogh, T. (2001). Religion og magi i straffesystemet i 1700-tallets første halvdel. I H. Sanders (Red.), *Mellem Gud og Djævelen* (s. 105-120). København: Nordisk Ministerråd: 112

¹³⁴ Skussmål er et vitnesbyrd eller en attest som folk kunne gi om folks omdømme. Se Gundersen, D. (2009). Skussmål. *Store norske leksjon*. Hentet 05.08.16 fra <https://snl.no/skussm%C3%A5l>

¹³⁵ Fjølstad, L. (2016). *En narratologisk og komparativ undersøkelse av trolldomsprosessen til ekteparet Nypan 1670*. (Masteroppgave), L. Fjølstad: Trondheim: 38

grad ble ansett for å ha oversikt over sine sognebarns liv og oppførsel. I tilfeller hvor de verdslige embetsmennene ville styrke sin bevisføring, hentet de derfor gjerne inn skussmål fra geistligheten. Prester var menn med mye ære, og deres uttalelser veide tungt.¹³⁶ Som øvrighetspersoner skapte de mer tillit enn hva en «vanlig» person ville gjort, nettopp på grunn av sin stilling. I denne saken bekreftet sjelesørgerne til Anne at hun lenge hadde hatt rykte som signet. Dette, sammen med allmuens skussmål, kan ha fungert som bevismateriale, og bidratt til at hun til slutt ble dømt til å «strafis paa Lifuedt, till boll och brand».¹³⁷

Utleggelsene

Anne Overseter utla tre andre personer i trolldomsprosessen mot henne. På grunn av at første del av kildematerialet mangler, kommer det ikke frem hvordan disse utleggelsene ble lagt frem. I det materialet som finnes spurte fogden henne om hun ville stå ved sin forrige bekjennelse, noe hun svarte ja til. Det tyder på at dette både gjaldt hennes egen tilståelse, samt vitnemål om andre. Om utleggelsene sine fortalte hun også at de «hun hafr bechiendt paa, dj er lige saa goed som hun till forne hafuer ueredt». Senere gikk hun litt mer i detalj der hun fortalte litt om hver og ens trolldomsevner.¹³⁸

Hver og en av dem Anne hadde utlagt kom frem på tinget, og Anne vitnet det hun visste om dem. Den første var Magnhild Reed, som hun kunne fortelle var like god som hun selv. Magnhild var også den som hadde skylden for giften i Peder Kaattes kone. Deretter kom Jon Tjelten. Om ham kunne Anne fortelle at han var en trollmann. Han hadde vært med henne på Vora¹³⁹ og spilt på tromme, noe han selv nektet for. Til siste kom Mari Skinlo frem. Hun var ifølge Anne en fullkommen trollkvinne. Mari benektet dette og kalte Anne for en «troll Kette».¹⁴⁰

Utleggelsene til Anne gikk ikke noe lenger enn de nevnte uttalelsene. Det er ingen tegn i kildene på at noen av beskyldningene ble tatt opp senere. Dette kan henge sammen med at Anne ikke hadde så mange spesifikke hendelser å knytte dem opp mot. Den eneste hun sa hun hadde utført trolldom med var Jon Tjelten, som hadde vært med henne på sabbat. Bortsett fra dette hadde hun bare beskyldninger om at de kunne trolldom, samt at Magnhild hadde forgjort kona til Peder Kaatte. Hadde Anne hatt flere konkrete hendelser og vitner som kunne bekreftet

¹³⁶ Alm 2014: 30-31

¹³⁷ Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 2a-b. DA.

¹³⁸ Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 1b, DA.

¹³⁹ Vora var et av fjellene i Norge som ble brukt til heksesabbat.

¹⁴⁰ Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 1b, DA.

det hun hadde sagt, eller som hadde vitnet om at de nevnte menneskene hadde hatt rykte på seg, kunne saken vært en annen.

2.2.3 Sammenfatning av diabolismesaker på 1600-tallet

I trolldomssakene fra Sunnmøre finnes det en kjedeprosess. Anne Mogensdatter Løseter utla Marit Johannesdatter Løseter som etter hvert kom til å følge henne på bålet. Videre utla Marit tre kvinner som også hadde blitt utlagt av Anne og Ingebrigt Størkersen «Lefsebjørn», men de ble alle frifunnet. Det som kunne utviklet seg til en større kjedeprosess, ble avsluttet ved det tredje leddet. Dette har uten tvil noe å gjøre med fogdens krav på beviser. Ingebret «Lefsebjørn» ble ikke utlagt av noen, men ble mest sannsynlig dratt med i den prosessen som ble startet med saken mot Anne. Selv utla han også noen av de tre nevnte kvinnene, samt 19 til. Lars Petters Marthinsen velger å ikke omtale dette som en kjedeprosess ettersom han heller ser på Anne og Marit som «Lefsebjørns» medsammensvorne. Jeg velger likevel å kalle saken mot Anne og Marit en kjedeprosess ettersom utleggelsen av Marit mest sannsynlig styrket trolldomsanklagen mot henne.¹⁴¹

Diabolismetrekkene i prosessene på 1600-tallet er typiske for trolldomsprosessene, og noe som kunne ha vært utbredt hos allmuen på denne tiden. Ifølge Ellen Alm tok det lang tid før de demonologiske idéene forplantet seg ned gjennom embetsverket, og videre ut til befolkningen, men disse idéene hadde kommet med forordningen av 1617, så en skal ikke se bort fra at folk visste litt om djevelpakt og heksesabbat på 1680-tallet.¹⁴² Et unntak er det seksuelle aspektet som dukker opp i saken til Marit Løseter. Dette kan tyde på at ideen ble gitt til henne av avhører. Dette styrker argumentet om at innslag av diabolisme kom gjennom avhør og kanskje ikke ville dukket opp ellers.

For Sunnmøres del var det noe som endret seg med diabolismesakene. Ellen Alm skriver i *Årbok for Sunnmøre* for 2016 at alle tidligere trolldomsprosesser hadde vært preget av folkelig trolldomstro uten Djevelens innblanding, men at dette endret karakter på slutten av 1600-tallet; «den demonologiske læres innflytelse på prosessføringen synes nå fullt integrert blant øvrighetens embetsmenn, og trolldomsprosessene får et langt alvorligere og panisk preg. Fanden var sluppet løs på Sunnmøre!».¹⁴³ Denne panikken ser vi utslag i med at trolldomsprosesser som oppstod på Sunnmøre etter kjedeprosessen, oppstod alle i perioden 1681-1682.

¹⁴¹ Marthinsen 2008: 42

¹⁴² Alm 2014: 23

¹⁴³ Alm 2016: 13

Denne plutselige endringen kan man se også andre steder i Norge, spesielt Finnmark hvor skotske John Cunningham på 1620-tallet introduserte demonologiske idéer fra Skottland. Konsekvensene av dette var flere heftige kjedeprosesser.¹⁴⁴ Liv Helene Willumsen har i undersøkelserne om trolldomsprosessene i Finnmark og Skottland sett at innføringen av nye idéer skyldtes direkte overføringer, der den personlige faktor var virksom. Det skulle ikke mer til enn én persons innflytelse for å påvirke kjedeprosessen. I sammenheng med dette skriver hun om Anne Friedrichdatter Rhodius som hadde stor innflytelse på kjedeprosessen i 1662-63 i Finnmark. Hun bodde sammen med noen av kvinnene som var mistenkt for trolldom, samt besøkte dem som satt i «Trolldomshullet» i Vardøhus, hvor de fleste trolldoms-mistenkte kvinnene satt. Hun snakket jevnlig med disse kvinnene og påvirket dem til å bekjenne at de kunne trolldom, og hadde trolig mye å si for bekjennelsene de kom med.¹⁴⁵

Om det var like høy personlig faktor i diabolismeprosessene på Sunnmøre og i Nordfjord kommer ikke frem ut av kildene, men det bør nevnes at på denne tiden satt Hans H. Lilienskiold som lagmann i Bergenhus. Senere ble han amtmann i Finnmark, og skrev mye om trolldomsprosessene som hadde blitt ført der. I disse verkene kritiserte han Mandrup P. Schønnebøl, som ble nevnt i innledningskapitlet, for å ha frikjent mistenkte kvinner og barn. Han var kritisk til Schønnebøls juridiske begrunnelser om mangel på bevis.¹⁴⁶ Ut fra dette er det tydelig at Lilienskiold var overbevist over trolldommens realitet, og at hans krav for bevis var lavere enn hos andre. Ellen Alm har også funnet ut at han var den som godtok prosessene, så vi vet han hadde en personlig rolle i dem.¹⁴⁷ Det er også påfallende at han ble satt inn i 1679, samme år som Anne Løseter ble stevnet for retten første gang.¹⁴⁸ Det er likevel viktig å huske at Lilienskiold alene ikke kunne være årsaken til at kjedeprosessen oppstod på Sunnmøre, det måtte også være lokale faktorer som lå til grunne. En skal likevel ikke se bort fra at han hadde en viktig rolle i utviklingen av saken.

Geistligheten deltok aktivt i sakene på 1600-tallet. Imidlertid er det ikke noe som tyder på at denne deltagelsen skiller seg ut fra hva som ofte forekom i trolldomsprosesser, med unntak av saken mot Anne Overseter hvor han ikke bare deltar i avhørene, men også bidrar med skussmål som kunne benyttes som bevis. Deltagelsen deres ved avhør har trolig likevel bidratt til å sette større press på de anklagde enn det ville vært om de ikke var tilstede. Presten var kirkens

¹⁴⁴ Willumsen 2013: 400

¹⁴⁵ Willumsen 2013: 31-315

¹⁴⁶ Hagen 2015: 235-236

¹⁴⁷ Alm 2016: 27

¹⁴⁸ Hagen, R. B. (2011). Hans Hansen Lilienskiold. *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 09.11.16 fra https://nbl.snl.no/Hans_Hansen_Lilienskiold

representant, og skulle derfor slå ned på ugudelig praksis. I tillegg var prestene opptatte av den tiltaltes sjel som bare kunne reddes hvis den tiltalte tilsto sine forbrytelser.¹⁴⁹

Et trekk som går igjen i alle sakene er at de tiltalte i en tid hadde vært beryktet. Dette gikk utover deres posisjon i lokalsamfunnet og kan ha vendt bygda mot dem. Folk med kriminelle tendenser ble sett på som uærlige og kunne ikke stoles på. Dette kommer tydelig frem i saken mot Anne Løseter og Ingebrigt Størkersen «Lespebjørn», men også Anne Overseter. Etersom første del av Anne Overseters sak mangler, er det vanskelig å vite dette sikkert, men ut fra tingboka virker det som at grunnen for at hun ble stevnet var at hun var beryktet som signet. På den andre siden kan det ha vært anklagen om mord ved forgjøring, men denne beskyldningen virker å havne litt i bakgrunnen i forhold til hennes rolle som signet, muligens kan dette være fordi at den delen av saken ble behandlet i større grad ved et tidligere ting.

2.3 Diabolismesaker på 1700-tallet

I kildematerialet finnes det tre diabolismesaker fra 1700-tallet. Sakene skiller seg stort sett i stor grad fra sakene på 1600-tallet, men også fra hverandre. Dette kan vi først og fremst se på at i to av sakene har noen selv skrevet en djevlepakt, en av sakene blir behandlet i militærretten, og en av sakene følger et tradisjonelt trolldomsmonster som kan sees i sakene på 1600-tallet. Disse forskjellene og likhetene i sakene på 1700-tallet, samt hvordan sakene på 1700-tallet skiller seg fra sakene på 1600-tallet vil hjelpe å belyse kontinuiteten og endringene i holdningen til magi.

2.3.1 Trolldomsprosessen mot Johannes Geremiasson

Saken om Johannes Geremiasson skiller seg ut fra resten av sakene som blir behandlet i dette kapitlet. Grunnen til dette er at saken strengt tatt ikke er en trolldomsprosess. Den er likevel viktig i denne sammenhengen ettersom den kan vise hvor store variasjoner det var i trolldoms-sakene fra 1700-tallet, og samtidig belyse viktige aspekter ved endringer i trolldomsstroen.

Johannes Geremiassons sak finnes ikke i tingbøker, men i et brev fra presten i Voss i Nordhordland fogderi, Christen Nilszon, til biskop Nils Enevoldsen Randulf. Nilszon skrev at han hadde problemer med korporal Johannes Geremiasson ved kompaniet i Voss, som hadde tilbudt seg selv til den onde for 300 riksdaler. Korporalen hadde selv tilstått at han ville skrive

¹⁴⁹ Krogh 2001: 112

seg til den onde, men presten kunne heldigvis se at pakten ikke var gjennomført ettersom djevelen ikke hadde tatt pakten til seg og åpenbart seg for korporalen. Han avslutter brevet med å betrygge biskopen med at han skulle ta for seg synderen, påminne han om at en ikke skal ha noe med den onde å gjøre, samt trøste ham med Guds ord.¹⁵⁰

Brevet fra presten er et tydelig bevis på at kjerneperioden for trolldomsprosesser var over. Noen år tidligere ville en skrevet djevelpakt samt en innrømmelse nesten helt sikkert ført til dødsdom. Ragnhild Botheim fant 17 personer som hadde tilstått diabolisme mellom 1566 og 1700 i Bergenhus len. I 16 av sakene ble anklagede henrettet, og tolv av disse hadde anklagede tilstått å ha inngått djevelpakt.¹⁵¹ Alle disse sakene er fra før 1700, men det viser likevel at Nilszons reaksjon var en annen enn en kanskje kunne forvente. Det er også en stor kontrast til de fleste sakene som har blitt gjennomgått i dette kapittelet, hvor prestene har vært pådrivere i trolldomssakene.

Det som kanskje i størst grad gjør denne saken spesiell er at det kommer tydelig frem i brevet at Nilszøn trodde på inngåelse av djevelpakt. Han var lettet da han kunne se at pakten mellom Geremiasson og satan ikke hadde blitt fullbyrdet. Likevel var det ikke dette som bekymrer han mest ettersom det virker som han mener han vet hvordan han skal håndtere djevelpakten og Geremiasson. Problemet i hans øyne er at klokketjeneren, som fant pakten, ikke kom direkte til ham, men i stedet delte den med bygda. Han ønsket derfor råd fra biskopen om hvordan han skal håndtere allmuen

efter sin moedne betenckende vilde raadføre Mig, hvad her udi helst er at giøre, paa det Synderen kand blive conserveret, stoer forargelse kand blifve afværget, saa og Meenigheden for den forargelse, som allerede given er, kand nyde satisfaction¹⁵²

Selv om presten ikke så på Geremiassons handling som noe som måtte føres for retten, men heller skulle håndteres av kirken, så er det en stor mulighet for at allmuen gjorde det. Det er mye som tyder på at trolldomstroen fortsatt var utbredt blant allmuen på 1700-tallet, og med dette også ønsket om å straffe trollfolk. Belinda Lynée hevder at trolldomsforestillinger var noe av det mest seiglivet i menneskenes mentalitet. Forestillingen forsvant ikke hos allmuen til tross for myndighetens forsøk på å påvirke og sivilisere dem:

¹⁵⁰ Edvardsen, E. H. og Asbjørnsen, P. C. (1997). *Gammelt nytt i våre tidligste ukeblader: aktstykker om folketrolldom og sagn i Illustreret Nyhedsblad og Norsk Folkeblad*. Oslo: Norske folkeminnelag Aschehoug: 195-196

¹⁵¹ Botheim 1999: 136, 183

¹⁵² Edvardsen, E. H. og Asbjørnsen, P. C. (1997). *Gammelt nytt i våre tidligste ukeblader: aktstykker om folketrolldom og sagn i Illustreret Nyhedsblad og Norsk Folkeblad*. Oslo: Norske folkeminnelag Aschehoug: 195-196

mens embetsmennene har vært utsatt for en siviliseringsprosess som har ført til at de har beveget seg inn i vitenskapens tidsalder, står allmuens mentalitet tilsynelatende stille og trolldomsforestillingene er fremdeles en realitet for dem, nettopp fordi det er menneskes forestillinger som tar lengst tid å endre¹⁵³

2.3.4 Trolldomsprosessen mot Friderich Pedersen Stub

I 1729, 34 år etter den siste heksen i Norge hadde brent, ble Friderich Pedersen Stub dømt til døden av krigsretten i Bergen. Hans groveste lovbrudd var undertegnelse av djevelpakt i eget blod. Krigsretten ønsket å dømme soldaten etter Christian V's Norske Lov 6-1-8¹⁵⁴: «Haver nogen sin Haand til nogen saadan Guds Foragt brugt, da bør den og af hannem levendis at afhuggis, og hos Hovedet paa Stagen fæstis.» I tillegg til djevelpakten hadde Stub også begått tyveri av oberstens segl og forfalskning. For disse handlingene ønsket retten å dømme ham etter krigsartikkel 126 hvor grovt tyveri ble dømt med galgen, og Christian V' Norske Lov 6-18-6¹⁵⁵ hvor straffen var å miste sin hånd, ære og boslodd.¹⁵⁶

Før dødsdommen kunne fullbyrdes måtte den godkjennes av den dansk-norske kongemakten.¹⁵⁷ Den ble sendt til København via Christiania. I Christiania ble det lagt til noen innvendinger på dommen av A. C. Göttische, som mente at Stubs gjerninger ikke direkte gjaldt for loven han hadde blitt dømt etter, siden djevelens underskrift var en betingelse for å bevise lovbruddet. Uten den var ikke djevelpakten fullbyrdet.¹⁵⁸ 2. april 1729 ble saken ferdigbehandlet av kongemakten, og Stubs dødsdom for djevelpakt ble endret til livstid på Bergenhus festning:

Vj have denne over Delinquenten Friderick Christian Stub afsagde døds dom, didhen allernaadigst mitigents, at hand ickun paa skarpeste maade skal udstaae Kirkens Disciplin; Dernest udj Jern sluttes og hans Livs tid til arbeide ved Bergens Festning indsettes. Skrevet paa Vores Kongelig Frederich 4. Udj Kiøbenhavn den 2. April 1729¹⁵⁹

Det er interessant at embetsmennene hadde så ulike syn på et slikt lovbrudd. At mennesker som mest sannsynlig hadde litt utdannelse dømte en mann til døden i 1729 for djevelpakt

¹⁵³ Lynée 2015: 95, 109

¹⁵⁴ Det juridiske fakultets medlemmer. (1833). *Kong Christian den Femtes Norske Lov*. Christiania: Cappelen

¹⁵⁵ Chr. Vs. N.L. 6-18-6. «Befindis og bevisis nogen at have efterskrevet anden Mands Haand, og hans Segl eftertrykt, og hand saadant Brev bruger til sin Nytte og andens Skade, da haver hand dermed forbrut sin Haand, Ære og Boeslod.»

¹⁵⁶ Bergenske nasjonale infanteriregiments auditørprotokoll, 1713-1731. fol. 129a-b. SAB.

¹⁵⁷ Krogh, T. (2000). *Oplysningstiden og det magiske: Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. Danmark: Olesen Offset: 73

¹⁵⁸ Bergenske nasjonale infanteriregiments auditørprotokoll, 1713-1731. fol. 129b-132. SAB.

¹⁵⁹ Bergenske nasjonale infanteriregiments auditørprotokoll, 1713-1731. fol. 132. SAB.

kan tyde på at trolldomstroen satt igjen også hos de øvre stendene. A. C. Göttisches innvendinger viser likevel at dette var noe som ikke bare varierte hos allmuen, men også blant lærde. På den annen side ble ikke Stub dømt etter trolldomsparagraf 6-1-9¹⁶⁰, noe som tyder på at dødsdommen for djevelpakt i større grad handler om religiøse årsaker enn trolldom. Det er også interessant at hovedvekten i denne saken ble lagt på djevelpakt og at innvendinger på dette endret hele dommen, til tross for at han også var dømt til galgen for tyveri.

Stubs djevelpakt ble inngått 24 år etter Johannes Geremiassons, men fikk en helt annen reaksjon. Mens Geremiasson bare skapte reaksjoner hos allmuen, pådro Stub seg en dødsdom fra krigsretten. Troen på trolldom hadde endret seg hos mange på denne tiden, men det er svært tydelig at djevelpakt fortsatt ble sett på som noe alvorlig, også hos det øvre sjikt av befolkningen. Slik situasjonen endte kan det også sies at Stub var heldig. Hadde han ikke skrevet en djevelpakt ville han likevel blitt dømt til galgen for grovt tyveri.

2.3.3 Trolldomsprosessen mot Brita Alvern

19. februar 1729 ble Brita Alvern fra Indre Dale stevnet for vårtinget i Sveen for å utføre signeri med «Manen, Korsen eller dislige Diævelens Abespill».¹⁶¹ Innstevningen hadde blitt gjort av fogden på vegne av allmuen og presten. Brita nektet å tilstå noe i forhør, og ble satt i arrest. Fogden ønsket å føre saken videre og sendte forespørslers til skriftamtman, W.A. v. der Osten om å føre saken, og forhøre Brita på lagtinget enda en gang. Dette fikk han beskjed om å gjøre på eget ansvar. Da saken ble tatt opp igjen 9. august 1729 tilsto Brita å ha utøvet signeri. I tillegg bevitnet hun å ha møtt djevelen, sverget fra seg Gud og inngått djevelpakt.¹⁶²

Pakten mellom Brita og Satan hadde blitt inngått året før. Han hadde kommet til henne i menneskeform og kledd i røde klær og bedt henne om å forlate sin barnetro. Han hadde deretter forledet henne til å hjelpe ham å utføre noen gjøglerier. Noe mer enn dette fortalte ikke Brita. Presten og fogden ønsket å vite hvordan hun hadde hjulpet djevelen, men fikk ikke svar.¹⁶³ Hva som skjedde med Brita etter denne tilståelsen har jeg ikke funnet svar på.

At fogden stevnet Brita på allmuen og prestens vegne viser at trolldomstroen fortsatt var en del av den folkelige troen. Presten var i tillegg en lærd, noe som viser at dette ikke bare var

¹⁶⁰ Chr. Vs. N.L. «Befindis nogen Troldmand, eller Troldqvinde, at have forsoret Gud og sin hellige Daab og Christendom, og hengivet sig til Diævelen, den bør levendis at kastic paa Ilden og opbrændis.»

¹⁶¹ På grunn av at noen brev som omhandler saken om Brita Alver og Ole Alvern ikke var å finne de gangene jeg besøkte statsarkivet i Bergen, har jeg måtte benytte meg av hovedoppgaven til Ragnhild Botheim, masteroppgaven til Jia Mink Chan og bygdeboka for Gaular som kilde for disse to sakene. Botheim 1999, Chan 2009 og Timberlid, J. A. (1999). *Bygdebok for Gaular: 5: Gardar og folk: Sande sokn*. Høyanger: Gaular sokenemnd: 458

¹⁶² Botheim 1999: 197-198

¹⁶³ Timberlid 1999: 458

utbredt blant allmuen. Dette er en stor kontrast til andre geistlige på denne tiden, blant annet Erik Pontoppidan som i 1730-årene gav ut skriftet *Fejekost*. Dette skulle bidra til å fjerne overtroen og den magiske forestillingsverdenen.¹⁶⁴ Det er også tydelig at fogden fortsatt hadde stor tiltro til prestene ettersom han sendte forespørsel til Stiftamtmanden om å få forhøre Brita en gang til, i nærvær av flere prester. Stiftamtmanden derimot, ønsket ikke at prestene skulle delta i denne saken. Han ba fogden om å holde dem unna saken, ettersom den var verdslig og skulle tas opp på tinget, som ikke var prestenes forum.¹⁶⁵ Det er tydelig at det verdslige ønsket om en geistlig støttespiller i slike saker i de øvre embetsmennenes syn, hadde forsvunnet.

Når det gjelder den øvre geistlighetens trolldomstro, så advarte stiftamtmanden fogden om å føre saken videre ettersom det var vanskelig å finne bevis i slike saker, og det kunne gå ut over fogdens rykte. Samtidig ba han ham om å ta den mistenkte til Bergen hvis saken ble alvorlig.¹⁶⁶ Hva han la i alvorlig er vanskelig å vite ettersom han fortsatt ba fogden om å føre saken på eget ansvar etter Brita hadde tilstått djevelpakt. Han ba også fogden om å føre saken snarest, slik at tiltalte slapp å sitte lenge i arresten. Det at han i det hele tatt lot fogden føre saken videre kan tyde på at han ikke helt hadde mistet troen på trolldom. Likevel er det tydelig at han mente dette var noe som vanskelig kunne bevises.

Denne saken følger i noen grad samme mønster som saken mot Anne Overseter hvor saken utviklet seg fra å omhandle signeri og maleficium til å få innslag av diabolisme. Det er stor sannsynlighet for at det også i denne saken er noe som var plantet av øvrigheten. Brita ble i første omgang forhørt av sorenskriveren, fogden og presten, både utenfor og innenfor tinget. Presten rådet henne til å innrømme beskyldningene for å få tilgivelse fra Gud.¹⁶⁷ Til tross for dette nektet hun å tilstå noe. Ettersom fogden hadde stevnet Brita på prestens vegne, og han var tilstede ved de første avhørene, så var han sannsynligvis også tilstede ved avhørene som kom senere. Med å både ha prest og fogd til stede ble det rettet et felles press mot trollfolkene. Tilståelser som da oppstod kunne derfor være et resultat av psykisk press.¹⁶⁸ Dette kan være en forklaring på endringen av Brita Alverns vitnemål. Her kan det også dras inn at folk på den tiden hadde et helt annet syn på frelse enn i dag, og at tilståelser ofte ble sett på som eneste utvei for å redde sjelen. Dessverre er utfallet i denne saken uvisst, så en kan bare spekulere i hva som skjedde videre og hvorfor Brita tok de valgene hun tok.

¹⁶⁴ Lynée 2015: 105

¹⁶⁵ Botheim 1999: 197-198

¹⁶⁶ Botheim 1999: 197-198

¹⁶⁷ Botheim 1999: 197-198

¹⁶⁸ Botheim 1999: 193

2.3.4 Sammenfatning av diabolismesaker på 1700-tallet

Det er store forskjeller i diabolismesakene på 1700-tallet, ikke bare i innhold, men også hvordan de ble behandlet. Det finnes visse fellestrekk mellom Johannes Geremiasson og Friderich Pedersen Stub, men saken mot Brita Alvern har flere fellestrekk med sakene som oppstod på 1600-tallet. Dette kan blant annet sees i prestens rolle, med presten som en av pådriverne i saken, samt at hun var beryktet og at det var en av grunnene til at saken oppstod. Vi kan også se det i at saken går fra å være signerisak til å bli diabolismesak. I de andre to sakene fra 1700-tallet var djevelpaktinnslaget noe som kommer frivillig helt i begynnelsen av en sak, ikke noe som kommer etter hvert, og kan ha blitt påtvunget under harde forhør. I saken mot Johannes Geremiasson var også prestens rolle sentral, men i motsetning til i saken mot Brita Alvern, prøvde presten å beskytte Geremiasson mot allmuens reaksjoner.

Vi vet ikke hvordan saken til Brita Alvern endte, men saken til Johannes Geremiasson og saken til Fridrich Pedersen Stub viser at det var forskjell på hvordan djevelpaksaker ble behandlet. Geremiasson slapp mest sannsynlig unna uten større konsekvenser. Om djevelpakten fikk noen større konsekvenser for hans stilling i hæren kan man ikke vite, men ut fra brevet vil presten forsøke å skjermeham så mye som mulig fra noen straff. Stub på den andre siden fikk først dødsstraff som etter hvert ble benådet til fengsel på livstid. Dette kan tyde på at trolldoms-troen ikke var lagt død blant noen av de høyere offiserene i hæren. På den annen side kan den strenge straffen komme av at Stubs handlinger hadde gjort ham til en skam for den kongelige hær. Djevelpakt var en så stor synd mot Gud, og falskneri og stjeling var alvorlige forbrytelser, så en skal ikke se bort fra at offiserene ønsket å statuere et eksempel. Det bør også påpekes at Stub ikke ble dømt etter trolldomsloven, noe som kan tyde på at dette i større grad handlet om en forbrytelse mot Gud enn en trolldomsforbrytelse. På den annen side kan det tenkes at det kunne det være lettere å få noen dømt for gudsbespottelse enn for trolldom så lenge etter kjer-netiden for trolldomsprosesser.

Et annet likhetstrekk mellom Geremiasson og Stub er at begge var soldater og at det i begge tilfellene ikke var andre trolldomstrekk enn djevelpakt. Det er ikke foretatt mange stikkundersøkelser av trolldomssaker på 1700-tallet så det er vanskelig å vite om dette er typisk for Norge eller bare typisk for Bergen stiftamt, men i *Varken Gud eller natur: Synen på magi i 1600- og 1700-talets Sverige* skriver Linda Oja at det i Sverige var slik at soldater og drenger

oftest inngikk djevelpakt. Flere av disse djevelpaktene var fra 1700-tallet og fra slutten av trolldomsperioden i Sverige.¹⁶⁹ Tyge Krogh har også funnet dette for Danmark på 1700-tallet hvor det på 1700-tallet ble dømt i mange djevelpaksaker. Dette var en forbrytelse som han har skrevet havnet i grenseland mellom trolldom og gudsbespottelse. Hvordan det ble dømt handlet om Djevelen hadde mottatt pakten. Hvis det var tilfelle skulle det dømmes etter trolldomsloven, hvis ikke ble det dømt etter lovene for gudsbespottelse. Fra 1718 til 1723 ble en rekke soldater dømt til døden for denne forbrytelsen i Danmark. I 1724 endret dette seg. Nå ble dommen mildnet og endte i stedet med straffarbeid og lignende, alt etter innholdet i saken.¹⁷⁰ Dette kan tyde på at dette var et trekk som Norge, Sverige og Danmark til en viss grad hadde til felles.

Selv om Stubs straff ikke bare kom av trolldomstro, er det interessant at den tidligste saken får så mye mildere følger enn den senere. Dette viser at trolldomstroen i 1705 var på vei tilbake, men at det fortsatt var dem som trodde på trolldom i 1729. Det viser også at det kan ha vært store variasjoner innen standen når det kom til hvem som trodde på trolldom. Standsskillet er noe saken mot Brita Alver også vitner om. Selv om presten og fogden ikke var på toppen på kirkens og statens rangstige, så var de gjerne utdannede menn, noe som plasserte dem et godt stykke over allmuen i hierarkiet.

2.4 Sammenfatning av diabolismesaker i Bergen stiftamt

Det er forskjeller på diabolismesakene i Bergen stiftamt og hvordan de utspilte seg. Sakene fra fogderiene Sunnmøre, Nordfjord og Sunnfjord, er dem som i aller størst grad følger en tradisjonell saksgang, med at signeri eller maleficium utviklet seg til å få innslag av diabolisme, og med at de tiltalte i lengre tid hadde vært beryktet. De som skiller seg mest ut er sakene fra Bergen og Nordhordland, hvor det bare er innslag av djevelpakt og ikke noe annet. I tillegg er djevelpaktene i disse to sakene skrevet med tiltaltes egen hånd. Dette var ikke vanlig, ettersom inngåelse av djevelpakt ofte var noe man bare innrømmet i avhør og på tinget, og ikke hadde bevis på.

De demonologiske trekkene er typiske for norske trolldomsprosesser, med heksesabbat og djevelpakt. Unntaket er det seksuelle aspektet, som kommer frem i saken mot Marit Johannesdatter Løseter. Dette var ikke så utbredt i de norske trolldomssakene, og kan derfor være et tegn på at demonologiske elementer ble plantet hos anklagede under forhør.

¹⁶⁹ Oja, L. (2000). *Varken Gud eller Natur: Synen på magi i 1600- og 1700-talets Sverige*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion: Stockholm: 141, 148

¹⁷⁰ Krogh 2000: 124, 126, 130-139

Den Geistlige tilstedeværelsen er tydelig i alle sakene, med unntak av en. Presten var aktiv deltager på tinget, og deltok også på avhør. Han fungerer i mange tilfeller også som sjelsørger og oppfordrer de tiltalte til å tilstå sine synder. I saken mot Anne Overseter avga også presten skussmål. Et unntak i denne fremstillingen av prestene er Christen Nilszon, fra Johannes Geremiassons sak. Han fungerte som en forsvarer for synderen Geremiasson og var mer bekymret over allmuens reaksjon på djevelpakten, enn over selve djevelpakten. Dette var trolig på grunn av at trolldomstroen satt lengre i hos allmuen. Han er også et godt eksempel på at trolldomstroen hos mange på denne tiden enten hadde endret seg, eller forsvunnet.

Sakene fra Sunnmøre skiller seg ut, ettersom disse inngår i en kjedeprosess. Denne kunne grunnet Ingebrigt «Lespebjørn» Størkersens 22 utleggelsler utviklet seg til å bli en meget omfattende kjedeprosess, men endte i stedet med at tre kvinner som ble utlagt under diabolismeprosessene i Sunnmøre, frifinnes grunnet mangel på bevis. At utleggelsler ikke lenger hadde like stor vekt som bevis som de hadde før, kan være et tegn på at kravet til bevis begynte å endre seg og at trolldomsprosessene nærmet seg slutten.

Noe som er interessant med diabolismesakene fra Bergen stiftamt er at det finnes indikasjoner på trolldomstro blant allmuen så vel som de høyere sjikt, både før og etter den historiske trolldomsperioden. Etter denne perioden er det tegn på at de nye ideene hadde begynt å spre seg, og at troen på trolldom hadde begynt å gå tilbake. Dette kommer spesielt frem i saken mot Johannes Geremiasson. På den andre siden ser man også at det er tegn på at den fortsatt var tilstede. Dette er spesielt i saken mot Brita Alvern og Fridrich Pedersen Stub. I saken mot Brita ble fogden presset til å føre sak, noe som tyder på at allmuen og presten måtte være overbevist om hennes skyld. I denne saken er det også tegn på at øvrigheten fortsatt delte troen, selv om de var mer skeptisk, og hadde større krav til bevis. Dette kan sees i stiftamtmanden, som advarte fogden om å føre saken siden det kunne gå ut over ryktet hans. Samtidig ba han også om at den tiltalte måtte fraktes til Bergen hvis saken ble alvorlig. Kjerneperioden for trolldomsprosessene var kanskje over, men trolldomstroen var ikke død.

Kapittel 3: Trolldomssaker i Bergen stiftamt

3.1 Innledning

Blant den norske befolkningen var det lenge tro på at noen mennesker hadde overnaturlige krefter som kunne brukes til å skade andre folk og dyr.¹⁷¹ Dette kan spores i de norske trolldomssakene hvor flesteparten av anklagene inneholder beskyldninger om maleficium. På lik linje var det også en utbredt tro på at noen personer kunne hjelpe andre mennesker og dyr med signing. Dette kommer også frem i de norske trolldomssakene, hvor Hans Eyvind Næss fant signing som anklagepunkt i 263 av de kildebelagte prosessene.¹⁷²

I dette kapitlet er det disse sakene som skal behandles, samt de trolldomssakene som ikke kan plasseres innenfor maleficium- eller signerikategorien. Dette innebærer trolldomsbeskyldninger uten spesifikke trolldomsstrekk, og spøkerisaker. I kildematerialet til Bergen stiftamt finnes det 16 saker som faller innenfor disse kategoriene.¹⁷³

Den typen saker som skal behandles i dette kapitlet er de som har mest forankring i folketroen. På grunn av dette vil jeg undersøke om det er noen karakteristiske endringer i sakenes innhold i løpet av perioden, se om det er noen endring i trolldomstroen, samt øvrighetens rolle i dette. Jeg vil også diskutere det av og til problematiske forholdet mellom signeri og maleficium. Skillet mellom disse formene for trolldom er ikke alltid like tydelig, og hvordan de ble sett på varierte mellom allmue og øvrighet, og av og til innenfor de to gruppene. Plasseringen av dem blir derfor i noen tilfeller tolket ut fra innholdet i sakene, og om man i størst grad kan snakke om hjelpemagi eller skademagi. I noen tilfeller kunne det være begge.

¹⁷¹ Hodne 2008: 13

¹⁷² Næss 1984: 30, 39

¹⁷³ En oversikt over disse sakene finnes i vedlegg 2.

Tabell 2. Antall trolldomssaker fordelt mellom type og område

	Signeri	Maleficium	Trolldoms-be-skyldninger	Spøkeri	Til sammen
Bergen	0	0	0	0	0
Nordhordland fogderi	0	2	0	2	4
Sunnhordland fogderi	0	1	0	0	1
Hardanger fogderi	0	0	0	0	0
Nordfjord fogderi	1	1	0	0	2
Sunnfjord fogderi	3	0	0	0	3
Indre Sogn fogderi	0	0	0	0	0
Ytre Sogn fogderi	1	0	0	0	1
Sunnmøre fogderi	0	3	2	0	5
Total	5	7	2	2	16

3.2 Signerisaker i Bergen stiftamt

I perioden 1675-1787 var det fem personer som ble stevnet som signer eller medskyldig i signeri i Bergen stiftamt, en fra Nordfjord, tre fra Sunnfjord, og en fra Ytre Sogn.¹⁷⁴ Tre av dem ble dømt, og to finnes ikke dommen på. Sakene varierer i innhold, tid og omfang, men de fleste har til felles at de alle har typiske trekk fra folketroen. Dette er trekk som Ørnulf Hodne skriver i *Trolldom i Norge* går igjen i trolldomssagn samlet inn på 18- og 1900-tallet, og som viser at befolkningens trolldomstro ikke bare var en grunnleggende del av trolldomsprosessene, men også satt igjen etter det siste heksebålet i Norge hadde brent ut.¹⁷⁵

3.2.1 Signerisaker

Signeri og folketro i Bergen stiftamt

¹⁷⁴ Prosessnummer 897, 467 og 476. NFS., Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 3b, DA., og Timberlid 1999: 458.

¹⁷⁵ Hodne 2008: 266

I 1681 ble Kambe-Knuts kone, Kari, dømt som signer ved tinget i Nøsdal i Sunnfjord fogderi. Saken hadde i første omgang vært en æressak mellom Synnøve, Anders Åses kone og Christoffer Åses kone, Magnhild,¹⁷⁶ men Kari hadde blitt stevnet inn for å vitne om at hun hadde helbredet et sår som Magnhild mente Synnøve hadde forårsaket med svart magi. Kari fortalte villig at hun hadde sagt «fader vår» over bittet. Hun hadde deretter smurt på noe og sagt «Jeg döffuer werchen dra hold og been i stoch og steen i trej nafn, fader, Sön og Hellig Aand». Kari, som frivillig hadde bekjent at hun var signer ble dømt til å rømme «dannemarch og Norges riger» innen en måned.¹⁷⁷

Saken om Kambe-Knuts kone, Kari, er et godt eksempel på hvilke oppgaver en signer ofte hadde, og hvordan han/hun utførte dem. Kloke menn og kvinner ble ofte oppsøkt for å få hjelp til å helbrede en skade eller sykdom.¹⁷⁸ Å lese bønner, ofte med katolsk innhold, over sår og skader, var også en del av det signerkunsten var bygd på. De resterende elementene var folkelige legemidler, og magiske kulturtradisjoner.¹⁷⁹ Den religiøse delen var spesielt viktig ettersom signerne ofte mente at det var Gud som hjalp dem i arbeidet med å helbrede. Flere mente også at det var deres livsoppgave å gjøre folk friske.¹⁸⁰ Dette kan forklare hvorfor noen signere, slik som Kari, villig bekjente at de var signere. De så ikke på seg selv som forbrytere eller syndere, og bevitnet derfor villig om det de hadde utført.¹⁸¹

Av de resterende signerisakene er det ingen som viser den typiske blandingen av magi, folkelige legemidler og religion like tydelig som saken mot Kari. Derimot er det mer en blanding av folkelige legemidler, og magiske kulturtradisjoner. Sakene inneholder også typiske trekk fra folketroen, slik som melking av kyr, og å kurere noen gjennom mat og drikke.¹⁸² Det som er spesielt, er at noen av disse ofte ble knyttet mer til skademagi enn til hvit magi.

Kari Sivertsdatter ble i 1685, i Lavik i Ytre Sogn fogderi, stevnet for mange grove forseelser, blant annet signeri og sladder. Etter vitneutsagnene tilsto Kari selv at mens hun tjente Ole Kvammen hadde hun melket Tor Ludvigs fe i to horn, og deretter gitt det til sin matmors fe for å drikke. Hun la også til at det var hennes matmor, Ingeborg Hansdatter, som hadde bedt henne om å gjøre det. Kari ble etter egen tilståelse dømt som en tyv og en signer.¹⁸³

¹⁷⁶ Æreaspektet ved denne saken kan finnes i kapittelet 4 side 81.

¹⁷⁷ Prosessnummer 467, s. 29, 31. NFS.

¹⁷⁸ Næss 1984: 39, 43

¹⁷⁹ Marthinsen 2008: 16

¹⁸⁰ Hodne 2008: 162

¹⁸¹ Næss 1984: 39, 40

¹⁸² Hodne 2008: 128

¹⁸³ Prosessnummer 476, s. 62-63. NFS.

Tyvmelking er et typisk trekk ved skadetrolldom.¹⁸⁴ Ikke bare kunne man skade kyrene hvis man melket for mye, men man skadet også eieren med at de ikke fikk like stort utbytte av husdyrene sine. Motivet for denne type forbrytelse var ofte å øke eget matforråd, og det ble ofte utført av folk som var misunnelige på andres velstand og fruktbare gårdsdrift.¹⁸⁵ Dette tilfellet skiller seg likevel litt ut fra det vanlige målet med tyvmelking. Som regel stjal man melk for å bruke det i egen matproduksjon, men i dette tilfellet ble det gjort for å gi det til husdyr. Hvorfor dette ble gjort er usikkert. Det kan ha vært for å øke dyras produksjon, og dermed egen vinning, eller å kurere kyrene. Forbrytelsen ble likevel plassert i kategorien signeri av dommeren. Dette kan komme av at dommeren ikke så på handlingen som skadevoldende, og derfor ikke knyttet forbrytelsen med maleficium.

Fra de to nevnte eksemplene kommer det tydelig frem at det folkelige var knyttet tett med signerisakene i Bergen stiftamt. Det siste eksempelet viser hvordan handlingene ble oppfattet ulikt av myndighetene og resten av befolkningen. Tyvmelking ble sett på som sort magi, og var derfor ikke en handling befolkningen mente en signer ville gjøre, men heller en trollkjerring eller en trollmann.¹⁸⁶ Samtidig skal det nevnes at det noen ganger ble ment at noen som kunne gjøre godt, også kunne gjøre vondt. Det kan også nevnes at ut fra forskningen til Ørnulf Hodne om trolldom i Norge, kan det tyde på at skillet mellom sort og hvit magi ofte var tydeligere hos myndighetene enn hos befolkningen.¹⁸⁷ Hos allmuen var det ikke like selvsagt hva som inngikk i magi som skulle gagne, og magi som var skadevoldende, det måtte sees i sin kontekst.¹⁸⁸

Signerne og de medskyldige

Hans Eyvind Næss skriver i *Med bål og brann: trolldomsprosessene i Norge* at det oftest var kvinner som var signere i de skandinaviske landene.¹⁸⁹ Dette er tydelig i kildematerialet fra Bergen stiftamt, hvor to av tre signere var kvinner. I kildematerialet er det også en mann og en kvinne som var medskyldig i signeri.

Som nevnt ovenfor, så signere sjeldent på seg selv som forbrytere. Dette kan en skimte i signerisakene hvor alle som fikk dom, på et eller annet tidspunkt innrømte forbrytelsen. Det

¹⁸⁴ Marthinsen 2008: 34

¹⁸⁵ Hodne 2008: 37

¹⁸⁶ Alver, B. G. (2008). *Mellem mennesker og magter: Magi i hekseforfølgelsesnes tid*. Oslo: Scandinavian Academic Press: 55

¹⁸⁷ Hodne 2008: 161

¹⁸⁸ Alver 2008: 45

¹⁸⁹ Næss 1984: 39

ble også innrømmet signeri i en av sakene som ikke finnes utfall på. Det er ikke like tydelig i alle sakene om dette var like frivillig som i saken mot Kambe-Knuts kone, Kari, eller om det kom etter hvert, som følge av andres vitnemål, eller press fra myndighetspersoner.

I noen tilfeller kan en tenke seg at innrømmelser om signeri etter hvert kom frivillig, for å unngå at saken skulle utvikle seg til noe mye mer alvorlig. Grunnet den flytende overgangen mellom hvit og svart magi, kunne signerisaker få en slik utvikling.¹⁹⁰ Anne Overseter, som ble nevnt i kapittel 2, ble i 1681 dømt for omgang med djevelen, men det hun først hadde vært beryktet for, hadde vært signekunster.¹⁹¹ Ole Alvern¹⁹² fra Indre Dale i Sunnfjord fogderi hadde i 1729 tilstått å kunne stemme blod, helbredeverk, og bruke signevers ,til fogden, Hugo Fridrich Mortensen.¹⁹³ Tidligere hadde hans søster, Brita Alvern i første omgang vært stevnet for signeri og «dislige Diævelens Abespill», og deretter tilstått djevlepakt. Ole Alverns tilståelse om signeri, kan derfor ha kommet for å unngå de samme beskyldningene som var rettet mot hans søster, samt de samme konsekvensene som hun kanskje måtte møte. Dette kan vi ikke vite med sikkerhet, ettersom det man vet om denne saken bare er fra brev mellom stiftamtmannskriver W. Hansen, stiftamtmann W. A. v. der Osten, og fogden i Sunnfjord, og som følge av dette har begrenset med informasjon.¹⁹⁴ Det blir dermed bare spekulasjoner.

Ikke bare signere, men også de som benyttet seg av signeres evner, tilstod ofte fritt at de hadde fått hjelp av en klok kone eller mann. Årsaken her kan være den samme som hos signere, de så ikke på det som en forbrytelse. Signing var en virksomhet som var like gammel som samfunnet selv, og som fra gammelt av ble sett på som et nødvendig gode, og et alternativ i en tid hvor det var mangel på leger og medisinkunnskap.¹⁹⁵ Hos allmuen var det stort sett aksept for å søke hjelp hos dem som kunne gi den.

Årsakene for å oppsøke en signer var mange, men i hovedsak var det helsemessige årsaker.¹⁹⁶ I Bergen stiftamt er det bare to saker hvor noen fikk hjelp av signer. Begge hadde helsemessige motiv, men de varierte i stor grad. De illustrerer dermed hvor forskjellige en signers oppgaver kunne være. I saken om Kambe-Knuts kone, Kari, ble Christoffer Åses kone, Magnhild, dømt til å betale tre daler for å ha blitt helbredet av en signer.¹⁹⁷ Samme år i

¹⁹⁰ Hagen 2007: 17

¹⁹¹ Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 1a-2b, DA. Resten av saken kan leses om i kapittel 2, side 30-32.

¹⁹² På grunn av at noen brev som omhandler saken om Brita Alvern og Ole Alvern ikke var å finne de gangene jeg besøkte statsarkivet i Bergen, har jeg måtte benytte meg av hovedoppgaven til Ragnhild Botheim, masteroppgaven til Jia Mink Chan og *Bygdebok for Gaular* som kilde for disse to sakene. Botheim 1999, Chan 2009 og Timberlid 1999: 458

¹⁹³ Timberlid 1999: 458

¹⁹⁴ Botheim 1999: 197

¹⁹⁵ Næss 1984: 39

¹⁹⁶ Alver 2008: 46

¹⁹⁷ Prosessnummer 897, s. 31. NFS.

Nordfjordeid i Nordfjord fogderi ble Hans Knudtsen stevnet for en flaske som han hadde levert til Kirsten Panters. I flasken hadde han «begiered en drech udj; till en Pigge som skulde werre med barn». ¹⁹⁸

Hva som skjedde med Hans Knudtsen og Kirsten Panters kommer ikke frem ettersom saken ble utsatt til Lars Viken og Mikel Volden ble lovlig stevnet, og det ikke finnes videre opplysninger. ¹⁹⁹ Utfra tiden saken ble tatt opp, og utfallene i de andre signesakene fra Bergen stiftamt, kan en likevel forvente at det i alle fall ble gitt ut en bot. De nevnte utfallene vil bli behandlet i neste del av underkapitlet.

Straffene

I 1593 kom den første store forandringen i trolldomslovgivningen i Norge. For første gang ble det fastsatt dødsstraff for signeri. De fleste signesakene endte likevel ikke der. Bare i et fåtall saker ble signere henrettet. Loven ble endret i 1617 og gjort om til landsforvisning, samt tap av boslodd og formue. Medskyldige skulle straffes med offentlig skrifte og bøter etter formue. ²⁰⁰

I oppgavens kildemateriale er det bare tre signesaker som endte med straff. ²⁰¹ I de to andre er utfallet uvisst. ²⁰² Nesten alle dommene som ble utgitt ble dømt etter loven fra 1617. Kambe-Knuts kone, Kari, ble for sin tilståelse om signevirksomhet dømt til å rømme Danmark-Norge innen en måned. ²⁰³ Christoffer Åses kone, Magnhild, hadde benyttet seg av en signer, og ble dømt til å bøte tre daler. ²⁰⁴ Kari Sivertsdatter, som også hadde tilstått signeri, ble ikke dømt til å rømme landet, men å rømme Ytre Sogn fogderi. ²⁰⁵ Hvorfor hun fikk en mildere dom enn Kambe-Knuts kone, er vanskelig å vite sikkert, men saken mot Kari Sivertsdatter var fem år senere enn saken mot den andre Kari, og kan ha vært et resultat av skepsisen som begynte å spre seg på slutten av trolldomsperioden, ikke bare mot trolldom, men også mot trolldomslovene. En annen mulig forklaring er at sakene ble behandlet i forskjellige fogderier. Straffene kan derfor være et resultat av fogdenes forskjellige holdninger til signerisaker.

¹⁹⁸ Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 3b, DA.

¹⁹⁹ Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 3b, DA.

²⁰⁰ Marthinsen 2008: 15, 17

²⁰¹ Prosessnummer 476, 897 og 467. NFS.

²⁰² Timberlid 1999: 458 og Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 3b, DA.

²⁰³ Prosessnummer 467, s. 31. NFS.

²⁰⁴ Prosessnummer 897, s. 31. NFS.

²⁰⁵ Prosessnummer 476, s. 63. NFS.

Den harde straffen signere fikk kan delvis forklares med sammenblandingen av magiske, religiøse og rasjonelle innslag som signekunsten var bygd på. Det gjorde det problematisk for styresmaktene å forholde seg rettferdig overfor helbrederne. Ørnulf Hodne mener at den religiøse delen også gjorde at signere skaffet seg en religiøs rolle og posisjon i lokalsamfunnet som kunne provosere kirken, og oppfattes som blasfemi og misbruk av Guds ord.²⁰⁶ Lars Petter Marthinsen har en lignende holdning og mener at bruken av de kristne symbolene var en direkte utfordring av kirkens monopol på religiøse handlinger. Han ser også på den nye loven fra 1593 som markeringen av en ny holdning hos myndighetene: «Nå var det ikke lenger skaden trolldommen forvoldte som var viktigst, snarere det ugudelige og ukristelige aspektet ved slik praksis.»²⁰⁷

Hvis signerne fikk en annen straff i tillegg til den som sto i loven hadde dette gjerne tilknytning til andre siktelsler. Kari Sivertsdatter hadde i første omgang ikke bare blitt stevnet som signer, men også på grunn av andre grove forseelser, blant annet sladder. På tinget innrømte hun å ha tjuvmelket noen andres kyr, samt matet melken til sin gamle matmors kyr. Deretter prøvde hun å delvis legge skylden over på sin gamle matmor, Ingeborg Hansdatter, som hun sa hadde bedt henne om å gjøre det. Til sist påla hun «Andre Godtfolch forskjellige Rettferdig Snack og bedriffter det hun iche i Ringeste Maadr kand Bevisse».²⁰⁸

Signeri var en grov forbrytelse i seg selv etter loven, men å sladre og lyve om andre var grove ærekrenkelsler som også ble straffet hardt. Kari Sivertsdatter ble som følge av dette i tillegg til å rømme fogderiet, dømt til å miste sin hud. Med det skulle hun være en advarsel for slike «Letsindige Øreschiendere, lögnere og hoerepach».²⁰⁹

Signeri etter den historiske trolldomsperioden

Etter hekseprossenes tid i Norge er det bare én signerisak fra Bergen stiftamt. Dette er saken mot Ole Alvern fra Indre Dale fra 1729. Før saken mot Ole ble reist hadde fogden stevnet søsteren hans, Brita Alvern, for signeri og diabolisme. Han hadde skrevet til rentekammeret og stiftamtmanden i Bergen for å få midler til å føre saken, noe han ikke fikk. Skulle saken bli ført måtte dette gjøres med egne midler og på eget ansvar. Både Ole og søsteren hans tilstod, men på grunn av tapt kildemateriale er utfallet ukjent.²¹⁰

²⁰⁶ Hodne 2008: 160-61

²⁰⁷ Marthinsen 2008: 16

²⁰⁸ Prosessnummer 479, s. 62-63. NFS.

²⁰⁹ Prosessnummer 479, s. 63. NFS.

²¹⁰ Botheim 1999: 197-198

Ettersom det ikke er utfall på saken mot Ole Alver, kan vi ikke vite hva konsekvensene for en tilståelse om signeri var på den tiden. Det finnes eksempler på andre typer trolldomssaker fra 1700-tallet som førte til straff, blant annet en maleficiumsak som vil bli behandlet lenger ned og en diabolismesak som ble behandlet i forrige kapittel.²¹¹ En skal derfor ikke se bort fra at også denne saken førte til dom. Det skal nevnes at dette selvfølgelig kunne være enkelttilfeller og at saken mot Ole Alvern fikk en helt annen avslutning.

Fogden hadde i saken mot Ole blitt bedt om å føre saken på eget ansvar. Som følge av dette er det vanskelig å vite om saken i det hele tatt kom til dom, eller om at den ble avsluttet til tross for tilståelsen. På slutten av 1600-tallet hadde det kommet en økende motstand hos dommere om å godkjenne tilståelser som nok bevis til å bli dømt. Dette gjaldt stort sett bare saker med diabolsk innhold, men med tanke på at denne prosessen var tilknyttet en annen sak som hadde diabolsk innhold så kunne en slik motstand, hvis den fantes i det nevnte tilfellet, også gjelde for denne saken.²¹²

Vi vet at det fantes signere lenge etter trolldomsperioden og at mange blant allmuen fortsatte å se på signere som mennesker med overnaturlig evner. Ørnulf Hodne viser til at oppskrifter og egenopplevelser tyder på nesten enhver bygd og by hadde kloke koner og/eller signekaller som hjalp andre mennesker og dyr. Eksempler på slike kan en finne så sent som utpå 1900-tallet.²¹³ Myndighetene og geistligheten derimot, hadde fått et annet syn og prøvde å ta et oppgjør med signekunsten og befolkningens trolldomstro. Erik Pontoppidan og hans *Fejekosten* er et godt eksempel på dette. Det er derfor uventet at noen av pådriverne i saken mot Ole Alvern var presten og fogden, som ofte var utdannede menn. På den annen side var de ikke øverst på myndighetens og geistlighetens rangstige. De kunne fortsatt henge fast i det gamle, og ikke dele Pontoppidans meninger.

3.2.2 Sammenfatning av signerisaker i Bergen stiftamt

I signerisakene fra Bergen stiftamt inneholdt mange av dem trekk fra den folkelige trolldommen, blant annet melking av kyr. Dette ble som regel sett på som sort magi, men ble av dommeren dømt som signeri. Dette viser også forskjellen i synet på trolldom mellom befolkningene og myndighetene, hvor forbrytelsen måtte være litt alvorligere for å bli sett på som sort magi

²¹¹ Saken mot Friderich Pedersen Stub side 37-38 og saken mot Ingeborg Odderås side 55-56.

²¹² Levack 2013: 441

²¹³ Hodne 2008: 161. Også i dag finnes det signekaller. Norge har sin egen i Snåsamannen.

av myndighetene. Vi ser også at signerisakene forholdt seg ganske like innholdsmessig gjennom hele perioden.

Det kan skimtes en utvikling i endringer i dommen til signere med at en utvikler seg i en mildere retning. Det kan likevel ikke fastslås om dette var et bestemt mønster, siden det er for få saker i kildematerialet som finnes utfall på.

Øvrighetspersoner er ofte pådrivere i disse sakene, i med at det er de som står for stevningen. Dette gjaldt i hovedsak fogden, men i saken mot Ole Alvern var også presten en av pådriverne i stevneprosessen. Det er ingen tegn på at de stevnede måtte utstå noe spesielt press fra fogden og presten. Dette kan komme av at signerne ofte fortalte frivillig hva de hadde gjort. For dem var det snakk om å hjelpe folk, og ikke en forbrytelse.

3.3 Maleficiumsaker i Bergen stiftamt

I kildene fra Bergen stiftamt er det skadevoldende trolldom som oftest går igjen. Det finnes syv saker i materialet hvor folk har blitt beskyldt enten for å skade dyr eller mennesker. Dette passer inn det mønsteret Hans Eyvind Næss har oppdaget, hvor de fleste trolldomsbeskyldninger inneholdt anklager om maleficium.

3.3.1 Maleficiumsaker

Maleficium og folketro i Bergen stiftamt

Mennesker var de som i størst grad var offer for skadevoldende trolldom.²¹⁴ Dette finner vi igjen også i kildematerialet fra Bergen stiftamt. I alle sakene har den skadevoldende trolldommen vært rettet mot andre mennesker. Det var dermed ingen av de andre tradisjonelle trekkene som værtrulldom eller forgjøring av husdyr.²¹⁵ Men selv om alle sakene følger samme linje når det gjelder hvem skadetrolldommen var rettet mot, finnes det variasjoner når det gjelder innhold og alvorlighetsgrad.

I 1681 hadde Brita Olsdatter «Hvite fot», fra Vanylven i Sunnmøre fogderi, blitt stevnet av Jens Jacobs for å ha lovet vondt på ham for fem år siden. Bakgrunnen for denne ulykken var en trussel som Jacobs hadde kommet med mot Brita, for en forbannelse som hun først hadde kommet med mot Hans Vik og hans familie. Da Jacobs hørte dette hadde han truet med at han

²¹⁴ Næss 1984: 30

²¹⁵ Hodne 2008: 68, 94

skulle få presten til å forvise henne på grunn av forbannelsen. To eller tre dager etter dette ble Jacobs kone syk med «en Slem V sed uaanlig Sygdom». Dette hadde han også levende bevis på.²¹⁶

To andre fremkom også for tinget. Den første var en kvinne ved navn Siri Knudsdatter Krogenes, som hadde hatt en krangel med Brita. Brita hadde da sagt at hun skulle tie «mens vell var». Noen dager senere hadde hun blitt så forstyrret i sitt hode at hun i tre dager ikke visste av seg selv. Den andre som fremkom var Rasmus, som var Britas søskenbarn. Han fortalte at Brita hadde forbannet ham og lovet at han skulle bli til intet når hun ikke fikk bo til ham lenger. Brita benektet dette og sa at Gud var mektig og kunne gjøre til intet hvem han ville uten hjelp fra andre.²¹⁷

Dette er en typisk maleficiumsak²¹⁸, og viser et mønster som kan sees i tre andre saker, med folk som kom frem på tinget og la frem vitnemål om skader eller sykdommer som den stevnede hadde påført. Den stevnede ville da enten tilstå eller benekte alt. I noen tilfeller ble også allmuen spurt om hvilke rykter den stevnede hadde. Dette kan for eksempel sees i saken mot Agate Andersdatter fra Leikanger i Sunnmøre fogderi i 1682.²¹⁹ Agate satt i fangenskap i flere uker, ved hvert rettsmøte spurte fogden allmuen om de hadde hørt at hun hadde et vondt rykte, og om hun omgikk spøkeri. Til dette svarte de med samme stemme at hun lenge hadde hatt rykte for slikt.²²⁰

Saken mot Brita Olsdatter «hvite fot» viser også hvorfor folk mente at de var rammet av skadetrolldom. Konen til Jens Jacobs ble rammet av det han mente var en uvanlig sykdom. Slike unaturlige sykdommer eller spesielle ulykker ble ofte påstått å være skadetrolldom. Visste en ikke hva noe var ble det forklart med at en ondsinnet trollkone eller trollmann hadde forårsaket det. En begynte dermed å se etter hvem som kunne være skyldig.²²¹ I den nevnte saken hadde Brita vært i krangel med flere, som etter hvert ble rammet av noe de anså som unaturlig. Dette rammet dem enten personlig, eller andre innen familien. Da ble det naturlig å legge skylden på den som hadde kommet med trusler og forbannelser, og som ifølge allmuen var beryktet for slikt.

I kildematerialet var maleficiumsakene i noen tilfeller mindre omfattende enn den type saker som Brita Olsdatter «hvite fot» tilhører. I 1683 hadde Jan Danielsen blitt stevnet av Trond

²¹⁶ Prosessnummer 818, s. 77-78. NFS.

²¹⁷ Prosessnummer 818, s. 78. NFS.

²¹⁸ Næss 1984: 30-32

²¹⁹ Ellen Alm har oppdaget at Agate Andersdatter var en av dem Anne Løseter, som ble sett på i kapittel 2, utla. Hun blir likevel behandlet her ettersom utleggelsen ikke førte til at fogden førte sak mot henne. Alm 2016: 26

²²⁰ Prosessnummer 511, s. 84. NFS.

²²¹ Hodne, Ø. (2004). *Det gåtefulle Norge: mystiske steder, sagn, folketro*. Oslo: Cappelen: 192

Nere Wiig, for to år tidligere å ha lovet ulykke på sistnevnte etter en krangel om penger. Ulykken skulle ikke skje før om ti år. Trond Nere Wiig hadde innkalt vitner på dette, men noen møtte ikke og andre ble ikke tatt godt imot på grunn av for nært slektskap med siltanten. Danielsen gikk etter hvert til motsøksmål, og saken utviklet seg til en æressak hvor Trond Nere Wiig angret seg, og bad om unnskyldning.²²²

Denne saken er en helt annen type enn saken mot Brita Olsdatter, men det er et lignende mønster, med at en krangel eller diskusjon kunne føre til at noen ble forbannet eller svoret ulykke på. Det som skiller seg ut i denne saken, er at den er mindre omfattende, samt at ulykken eller forbannelsen ikke hadde funnet sted ennå. Dermed fantes det ingen vitneutsagn om forferdelige ulykker eller sykdommer som stevnede sto bak. I denne saken henger dette trolig sammen med at ulykken ikke ble lovet å finne sted umiddelbart, noe som kan sees i og med at Trond Nere Wiig trakk tilbake beskyldningene.

Det er også noen saker som havner i en slags mellomposisjon. Erik Rasmussen ble i 1681 i Herla skipreide i Nordhordland fogderi, stevnet av fogden, Jørgen Høeg. I følge fogden var Rasmussen «Berøgted for adschielligt». Blant annet skulle han ha lovet en ulykke på Ole Gustad. Siktete nektet alt, men klarte ikke å overbevise dommerne. Gustad selv var ikke på tinget, dermed måtte saken utsettes til neste ting. Rasmussen fikk beskjed om å holde seg i området, og å møte hvor enn neste ting skulle holdes.²²³

Dessverre finnes ikke dokumentasjon fra resten av denne saken, så man kan ikke vite utfallet av den. Det kommer likevel frem at den hadde likhetstrekk både med saken mot Jan Danielsen og saken mot Brita Olsdatter. På den ene siden fremkommer det bare et stevнемål og ingen vitnemål om ulykker som han skal ha forårsaket. På den andre siden la fogden vekt på at Rasmussen vsr beryktet. I tillegg klarte ikke Rasmussen å overbevise dommeren om at han var uskyldig. Dette kan tyde på at det lå noe mer til grunn i saken enn det som kom frem i kildene. Hadde fogden likevel vært 100% overbevist om hans skyld ville han nok ikke fått gå fri, men i stedet blitt satt i arrest.

Som vi kan se i saken mot Brita Olsdatter «hvite fot» og Jan Danielsen, var det ofte krangel eller diskusjon som førte til at en ulykke ble lovet, eller en forbannelse kastet. Da var ofte motivet for skadetrolldommen en form for hevn. Motivets får ofte mye fokus, ettersom det kan forklare omstendighetene rundt forbannelsen eller ulykken. Dette kan også sees i trolldoms-sagnene. I de eldste kildene ble motivene for skadetrolldom delt inn i tre hovedgrupper: hevn, grannehat, og personlig prestisje. I de nye muntlige overleveringene som Ørnulf Hodne har

²²² Tingbok for Sunnhordland, 1683. fol. 25b, 48b-49a, DA.

²²³ Tingbok for Nordhordland, 1685-1687. fol. 39b, DA.

funnet, er hat og hevn fortsatt de viktigste drivkreftene bak slike handlinger, men nå nevnes også misunnelse som en årsak.²²⁴ I materialet fra Bergen stiftamt kommer ikke alltid motivene like godt frem, men i de sakene hvor det gjør det, må hevn og misunnelse sies å være hovedårsaker. I den tida disse sakene oppsto var det harde kår. Hvis noen gjorde det mye bedre enn andre, oppstod ofte misunnelser.²²⁵ Etter krangler og uenigheter kan det også tenkes at tanken om hevn ville være fristende.

Skadevolderne

Maleficiumsakene i Bergen stiftamt følger det typiske mønsteret for kjønnsfordeling i trolldoms sakene, med at kvinner var offer for flest trolldomsbeskyldninger. Kvinner ble stevnet for trolldomsbruk i fem saker, og menn i to. Dette kjønns mønsteret ser en ikke i den folkelige trolldommen, hvor både menn og kvinner i like stor grad kunne stå bak skadevoldende trolldom. Det området der det var variasjon mellom kjønnene, var i hvilken form for skadetrolldom det var snakk om, og hvordan den ble utført.²²⁶

Som i signerisakene er det ikke mye informasjon om de stevnede i kildene. Det som derimot finnes informasjon på, er at tre av personene hadde rykte på seg fra før av. I en av sakene var det fogden som informerte om dette, og i de to andre kom dette fram av allmuen. I en av de resterende sakene hvor dette ikke kom frem, er det likevel mye som kan tyde på at dette var tilfelle også i denne saken.²²⁷ Grunnen til dette er at det var flere vitner som sto frem og vitnet om udåder som stevnede har stått bak. Slikt førte ofte til snakk, og hvis mange skyldte på samme person kunne ryktene fort begynne å florere. Det er likevel vanskelig å vite helt sikkert om vitnene hadde fortalt til andre det de fortalte i retten, eller om andre hadde vært vitne til det som hadde skjedd med dem.

Straffene

Av de syv sakene hvor folk ble beskyldt for maleficium, er det bare to som endte med straff. Dette skyldes at utfallet på to av sakene er uvisst, og i de resterende ble tiltalte frikjent på grunn av mangel på vitner, siktelsen ble trukket tilbake, eller at saken ble endret til æressak. Dette er

²²⁴ Hodne 2008: 32

²²⁵ Hodne 2008: 185

²²⁶ Hodne 2008: 134, 160

²²⁷ Prosessnummer 511, s. 84 og 818, s. 77-78. NFS. Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 5a-b. og tingbok for Nordhordland, 1685-1687. fol. 39b, DA.

en motsetning til signerisakene hvor nesten alle endte med dom. Det gjør også at det er vanskelig å se et tydelig mønster i straffeutmålingen i slike saker. Det vi likevel kan se, er at straffene kunne variere i stor grad, og at dette kom an på tiden saken kom opp, samt alvorlighetsgraden i anklagene.

I 1681 ble Magnhild Egenes dømt til døden. Hun hadde ifølge to vitnemål stått bak alvorlig sykdom og verk i ledd. Det første vitnet, Hans i Henden, fortalte at Magnhild hadde forgjort hans venn Peder Hobe. En gang da han hadde vært på besøk til Hobe hadde han vært ganske oppblåst, nesten som en gravid kvinne. Han hadde også bare talt noen få ord. Hans fikk derved vite at Magnhilds sønn hadde fridd til Hobes kvinne, men at hun hadde avslått. Etter det kom Peder og fikk henne, og det kunne tyde på at det ville bli hans død.²²⁸

Nils Mons Ryg fremkom etterpå for retten, men han hadde ikke noe å beskyldte Magnhild for. Deretter kom Pall Østrem, som kunne bekjenne at Magnhild hadde påført ham lidelse i leddene. Dette hadde skjedd etter en krangel som han hadde hatt med Ole Skerdal om et stykke jord. Magnhild hadde sendt bud om at dersom de ikke gav seg med tretten så skulle de «ilde Rose af det». Etter det hadde han fått vondt i hvert ledd, og det hadde han hatt i tre år.²²⁹

Magnhild benektet alt, men ettersom vitnesbyrd hadde fått frem at hun kunne knyttes til unaturlige sykdommer og andre ulykkelige hendelser, og det kom frem på tinget at hun hadde vært beryktet lenge, ble hun dømt til døden.²³⁰

Bare to personer sto frem og vitnet i denne saken. I tillegg var det ett vitne som sa at han ikke hadde noe å beskyldte Magnhild for. I mange tilfeller ville dette vært for lite. Hvorfor det var nok kan kanskje forklares med alvorlighetsgraden i beskyldningene, samt allmuens uttalelse om at hun hadde vært beryktet for dette lenge. En annen forklaring kan være tiden saken oppstod i. Tidlig 1680-tall var en tid hvor mange ble beskyldt for en eller annen form for trolldom i Bergen stiftamt. Det var også en tid hvor mange av disse sakene gikk til straff, noen så alvorlige som bådum. Om dette er grunnen kan en ikke vite, men en skal ikke se bort ifra at det kan vært en betydningsfull faktor.

Tidsfaktoren kan også ha vært avgjørende for straffen i den andre saken som gikk til dom. Ingeborg Odderås ble i 1701 stevnet av fogden for å ha sendt et stykke smør til Synnøve Oxe²³¹. Smøret skulle få Stephen Olsen Oxe til å rette blikket mot Sissel, datteren til Ingeborg Odderås, og gifte seg med henne. Stephen på sin side var allerede gift med Ole Larsen Seims

²²⁸ Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 5a, DA.

²²⁹ Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 5a-b, DA.

²³⁰ Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 5b, DA.

²³¹ Denne saken gikk etter hvert over til å bli en æressak.

datter. Ingeborg nektet for beskyldningene, men ble likevel dømt til å betale fem riksdalere til kongen og to riksdalere til «Søfarendes fattighus».²³²

Straffen til Ingeborg står i stor kontrast til Magnhild Engenes'. Selv om Ingeborg ikke innrømmet å ha sendt smøret, så ville hun sannsynligvis i kjerneperioden for trolldomsproseseene fått en strengere straff om hun ble dømt. Den milde straffen kan derfor være et resultat av den skepsisen mot trolldom som oppstod på slutten av 1600-tallet. På den annen side så var det fogden som stevnet Ingeborg, noe som tyder på at han var overbevist om både handling og skyld. Den milde dommen kan i dette tilfellet skyldes handlingen i seg selv. Den var ikke like ondartet som de en ofte så i *maleficium*sakene, og ble derfor kanskje ikke sett på som så alvorlig. Det er også mulig at dommeren ikke så på dette som en *malificium* sak i det hele tatt, men i stedet som *signeri*.

I mange tilfeller kunne det være vanskelig å trekke grensen mellom sort og hvit magi. Gullveig Alver mener dette spesielt gjaldt den folkelige forestillingsverden, hvor alle former for magiske handlinger hadde et faremoment i seg, fordi man slapp løs krefter som man ikke helt kjente til, og som vanlige mennesker var underlegen overfor. Selv definerte hun all form for omgang med djevelen, og all magi som tvang et menneske til å handle mot deres vilje, som skadetrolldom. Innenfor dette går også kjærlighetsmagi, ettersom det tvinger et menneske til å elske noen andre.²³³ Brian Levack peker på at det ofte ikke er lett å trekke denne klare linjen og at kjærlighetsmagi derfor ofte faller inn under en gråsoner mellom sort og hvit magi: «Acts of love magic very often fall into this grey area, since one person's gain in love might easily be another's loss.» Selv mener han at kjærlighetsmagiens plassering må komme an på omstendighetene. Var det kjærlighetsmagi for å gjenforene kone og mann så var den hvit, men var det magi som førte til utroskap, så var det skadelig.²³⁴ Selv har jeg valgt å følge Alvers definisjon, og se på den som *maleficium* i stedet for *signeri*.

Maleficium på 1700-tallet

I kildematerialet er det bare én sak som oppsto på 1700-tallet. De resterende sakene oppsto på 1680-tallet. I kapittel 4, om ære kommer det frem at beskyldninger om sort magi oppstod på 1700-tallet, men gjerne i mer folkelige trekk, slik som melking av andres kyr og forgjøring av

²³² Tingbok for Nordhordland, 1699-1701. fol. 132, DA.

²³³ Alver 2008: 49-50

²³⁴ Levack 2015: 5

husdyr. I tillegg ble de ikke tatt til tinget i trolldomssaker, men var beskyldninger som ble slengt mot personer i en diskusjon eller krangel, og endte på tinget som en del av æressaker.

Saken om Ingeborg Odderås foregikk veldig tidlig på 1700-tallet, og havner derfor ikke så langt vekk i tid fra mange av de andre sakene. Likevel var den mest intensive trolldomsperioden over på tiden da saken ble tatt opp, og viser dermed en fortsettelse i trolldomsprosessene. Det faktum at det også var fogden som stevnet henne, og at hun ble dømt for trolldom, viser at de nye ideene ikke hadde spredt seg fullstendig hos øvrigheten, og at i noen tilfeller holdt de fortsatt fast på trolldomstroen.

I 1702 anket Ingeborg og hennes mann dommen inn for lagmannen og fikk medhold. Den tidligere dommen ble underkjent, og både sorenskriveren og fogden fikk refs for sin håndtering av saken. Lagmannen dømte også Synnøve Oxe til å betale boten som Ingeborg først hadde fått, i tillegg til fem dalere i sakskostnader til Ingeborg.²³⁵ Om det var skepsis til trolldom, eller at fogden og sorenskriveren ikke hadde krevd flere bevis som var grunnen til at dommen ble omgjort, har jeg ikke funnet ut. Det som er sikkert er at fogden og sorenskriverens behandling av saken, og at det holdt med Synnøve Oxes ord som bevis, tyder på at ikke alle hadde sluttet å dømme etter trolldomslovene.

3.3.2 Sammenfatning av maleficiumsaker i Bergen stiftamt

I Maleficiumsakene i Bergen er det stort sett snakk om beskyldninger om forgjøring av mennesker. Enten i form av sykdom, ulykke eller tvang. Ettersom det er få av sakene som det finnes utfall på, er det vanskelig å si noe om hvordan slike forbrytelser ble dømt. Det man kan vite er at det kan virke som om at alvorlighetsgraden i dommene endret seg over tid. Dette kommer frem i saken mot Ingeborg Odderås, hvor hun bare ble idømt en bot etter å ha blitt funnet skyldig i kjærlighetsmagi. Dette ville vært en mild dom til og med for en signer i trolldomsperioden.

Noe som går igjen blant i maleficiumsakene er at den stevnede hadde rykte på seg. I kun to av sakene er utfallet kjent, så det er vanskelig å vite om dette påvirket dommen. I en av sakene var den stevnede beryktet, men det endte likevel med frifinnelse. I en annen sak havnet kvinnen som var beryktet, på bålet. Det var selvfølgelig andre faktorer som også spilte inn, men sakene hadde mye til felles.

Den skadevoldende magien inneholder mange trekk fra folkemagien. I hovedsak er det snakk om forgjøring av andre på grunn av misunnelse eller hat, ofte som følge av en krangel

²³⁵ Bergen Lagtings justisprotokoll 1702, fol. 2, sak nr. H4/1702, SAB.

eller diskusjon. Det kan også sees at trolldommen ble forklart ut fra hendelser og sykdommer som var fremmede og ukjente, og derfor virket overnaturlige.

3.4 Øvrige trolldomssaker i Bergen stiftamt

Noen av sakene fra Bergen stiftamt havner ikke innenfor kategoriene maleficium eller signeri. Dette skyldes at de ikke har trolldomstrekk som gjør at man kan plassere dem i den ene eller andre gruppen. Det finnes fire saker i kildematerialet hvor dette er tilfelle. To av dem inneholder spøkeri, og to av dem trolldomsbeskyldninger uten vanlig trolldomsinnhold. Disse sakene skal undersøkes i dette delkapitlet.

3.4.1 Øvrige trolldomssaker

Trollkoner og trollmenn

10. juli 1691 ble det holdt sommerting på Sveen i Ytre Sogn fogderi. Her hadde Syver Hage beskyldt Anders Strand for å være en papist²³⁶. Han mente også at han kunne noe trolldom, og ba om at det måtte føres videre påtale om dette.²³⁷

I trolldomsbeskyldningene kom det ikke alltid like tydelig frem hva trollmannen eller trollkone skulle ha gjort. Eksempelet overfor viser også at det ikke bestandig kom så tydelig frem om det var snakk om hvit eller sort magi. I noen saker kom det bare opp beskyldninger om å kunne trolldom eller å være trollkone eller trollmann. I kildematerialet er det to saker som faller innenfor dette. Den ene endte med frifinnelse, og den andre finnes ikke utfallet på.²³⁸

I 1697 hadde Ole Davignes stevnet Jacob Bostelins kone til tinget i Rugsund i Nordfjord fogderi. Grunnen for innstevningen var at Davignes mente at Jacob Bostelins kone var en trollkvinne med mer. Etersom det ikke fantes noen vitner i saken, kunne den ikke føre til noen straff etter loven.²³⁹

Både saken mot Anders Strand og Jacob Bostelins kone er ført kort ned i tingboken. Som følge av dette finnes det ikke mye informasjon om noen av de involverte. Til tross for dette får man en liten anelse om hvorfor disse sakene utspiller seg som de gjør. Begge kommer sent i perioden, i den tiden æressaker med trolldomsinnhold hadde begynt å ta over for de reelle

²³⁶ Papist: Dette betyr katolikk

²³⁷ Prosessnummer 479, s. 35. NFS.

²³⁸ Til tross for at vi ikke vet utfallet på denne saken, kan den korte notisen på saken tyde på at denne beskyldningen var for tynn til å kunne føre til en større sak. På den andre side kan noe av kildematerialet ha forsvunnet.

²³⁹ Prosessnummer 481, s. 85. NFS.

trolldomssakene. Sakene utspilte seg i noen grad også som mange æressaker gjorde, bortsett fra den åpenbare forskjellen med at det i disse tilfellene var noen som var stevnet for trolldom. Det som menes med dette er, at slik beskyldningene blir presentert i kildene, med få trolldomstrekk og uten konkrete hendelser hvor trollfolka har utført trolldom, kan beskyldningen ha kommet spontant, i likhet med mange ærekrenkelser i æressakene. Det skal nevnes at dette også kan skyldes skriveren. Men settes den korte innføringen til side er det andre trekk som peker i samme retning. I saken mot Jacob Bostelin var det ingen vitner som sto frem. Dette trenger ikke bety noe, ettersom flere trolldomssaker ikke involverte andre vitner enn stevner, blant annet saken mot Ingeborg Odderås. Men hvis en skulle gå til sak mot noen en trodde var trollmann eller trollkvinne, ville en kanskje hatt en forklaring på hva som fikk en til å tro noe slikt. I saken mot Anders Strand kommer også beskyldningene på tinget, noe som igjen kan tyde på at det er noe som kom spontant. Dette er selvfølgelig noe som ikke kan finnes ut av helt sikker, og blir derfor bare teorier på hvorfor disse sakene utspiller seg som de gjør.

Sakene har mange likhetstrekk, men til forskjell fra saken mot Jacob Bostelins kone, hadde saken mot Anders Strand en annen viktig detalj enn trolldomsbeskyldningen. Dette var beskyldningen om at han var papist. Religion var tett knyttet mot trolldom, spesielt katolisismen, og var en stor del av folketroen. Grunnen til dette var at signe-bønner ofte inneholdt kristne formularer, både katolske og protestantiske. Ragnhild Botheim mener at dette viser at folk følte seg knyttet til den katolske troen lenge etter reformasjonen.²⁴⁰ De katolske trekkene var også en av grunnene til at signerne fikk så strenge straffer som de gjorde. På grunn av signe-bønnene ble signerne forbundet med katolikker.²⁴¹ Syver Hage la med papistbeskyldningen dermed ekstra vekt på trolldomsbeskyldningen.

Spøkeri

Trolldomsprosessene blir som regel forbundet med saker hvor noen ble beskyldt for trolldom. Det var imidlertid noen saker som stakk seg ut fra dette mønsteret. På 16- og 1700-tallet fantes det personer som visste å utnytte den utbredte trolldomstroen til egen vinning, og som ble stevnet som følge. I kildematerialet er det to eksempler hvor dette er tilfelle, en på 1600-tallet og en på 1700-tallet.

Oluf Nilsen ble i 1680 stevnet på tinget i Skjold i Nordhordlands fogderi for å ha fått sin datter Anne på 10 år til å gjøre spøkeri. Det hadde gått for seg slik at Anne hadde ligget

²⁴⁰ Botheim 199: 133

²⁴¹ Knutsen 1998: 25

sammen med hans andre datter, men under sengklærne. Deretter hadde hun tatt frem hånda si slik at det så ut som om at det skjedde av seg selv. Ryktene om underverkene hadde spredt seg og folk hadde kommet fra byen og landet for å se.²⁴²

Oluf Nilsen møtte til tinget og bekjente at det fogden hadde sagt var sant. Han la også til at flere av de som kom for å se hadde bedt og sunget salmer etter å ha sett underverkene. Noen ganger hadde han sunget sammen med dem. Enkelte av dem hadde også gitt hans kone penger. Anne Olsdatter ble også brakt for retten og bekreftet det faren hadde fortalt, samt at det var han som hadde fått henne til å gjøre det. Deretter viste hun retten hvordan hun hadde gjort det med hånda. Oluf Nilsen meddelte ytterligere at det var han selv som hadde begynt å spre ryktene om underverkene, og at folk deretter hadde ønsket å komme og se.²⁴³

Fogden ønsket å straffe Oluf Nilsen for hans ugudelighet og dumdristighet med å få «sin boesdlod forbudt og Rømme Stiftet», og med dette bli gjort til et eksempel. Sorenskriveren fulgte ham delvis opp på dette og dømte Oluf Nilsen til å straffes i halsjernet i byen i en time, og deretter være forvist fra Nordhordlands fogderi.²⁴⁴

Saken mot Oluf Nilsen følger ikke det vanlige mønsteret, men får likevel frem viktige aspekter ved trolldomsperioden. Underverkene som Oluf Nilsen hadde spredt rykte om fikk folk til å reise helt fra Bergen for å se. Folk var også så overbevist om at det de så var ekte, at de ba og sang salmer for den lille jenta. Saken er derfor et godt eksempel på hvor sterk troen på det overnaturlige var hos folk på denne tiden.

Oluf Nilsen skapte sine «underverker» som et middel for å tjene penger og lure folk. I den andre spøkerisaken var det et helt annet motiv. Det som også er spesielt med den nevnte saken er hvordan handlingen som ble gjort utartet seg, og førte til større konsekvenser for noen av de involverte enn de trolig hadde regnet med.

I 1711 ble det avholdt et ekstraordinært ting på gården Mundahl i Hamre i Nordhordlands fogderi. Peter Jensen Smith, fogden i området, hadde stevnet Ole Tevdt og Sygni Moensdatter for å ha hatt legemlig omgang med hverandre etter at den nevnte kvinnen hadde avlet et barn med hans sønn, Knud Olsen Wælland. Fogden hadde også stevnet gårdsgutten Stephen Pedersen som hadde utgitt seg for et spøkelse og skremt sin arbeidsgiver, Anders Erstad, og hans hustru.²⁴⁵

²⁴² Tingbok for Nordhordland, 1680, fol. 5b, SAB.

²⁴³ Tingbok for Nordhordland, 1680, fol. 6a-b, SAB.

²⁴⁴ Tingbok for Nordhordland, 1680, fol. 6b, SAB.

²⁴⁵ Tingbok for Nordhordland, 1711-1712. fol. 1a, DA.

Anders Erstad hadde sammen med hans venn Baste Jensen gjort hva de kunne for å bli kvitt spøkelset. Først og fremst hadde de begynt å grave i stua, men de fant ikke noe. Deretter hadde de gått videre til bua. Grunnen til dette var at da Erstads kone hadde vært der inne hadde skjørtet hennes hengt sag fast i noe. I bua fant de noen bein, som de mente var menneskebein, og som de gravde ned på kirkegården. De trodde at dette ville få spøkelset til å forsvinne. Senere hadde de gravd dem opp og vist dem til kapellanen, som fortsatt hadde dem når tinget ble holdt.²⁴⁶

Flere vitner, blant annet prestens medhjelper Ole Nielsen Tvedt, fortalte på tinget at de også hadde trodd at spøkelses fantes og at de hadde hørt det snakke med «et spøgelses røst och tale». Det var gjennom en slik samtale med spøkelset at sannheten om Sygni Moensdatter hadde kommet frem. Stephen Pedersen, en gutt på bare 15-16 år, ble brakt for tinget for å belyse flere sider ved denne saken. Han fortalte at det var Sygni Moensdatter som hadde bedt ham om å spøke i huset. Grunnen til dette var at hun hadde ønsket å komme i tjeneste hos Anders Erstad og ekte ham, men han ville ikke ha henne. Hun hadde derfor ønsket å gjøre ham fortred, og bedt Stephen om å skremme ham. Erstad skulle ikke få ro før han tok henne tilbake. Sygni Moensdatter bekreftet å ha snakket med Stephen, men ikke at hun hadde oppfordret ham til spøkeriet.²⁴⁷

Stephen Pedersen kunne også fortelle retten at Sygni hadde fortalt ham om et pikebarn hun skulle ha fått med Ole Tvedt på gården Erstad. Etter fødselen hadde hun tatt barnet hjem, kvalt det med et hosebånd, og gravd det ned i ei bu. Hun hadde bedt han om å sørge for at dette ble oppdaget når han spøkte slik at «hun i denne Verden Kunde lide derfor». Sygni bekreftet å ha hatt seksuell omgang med Ole Knudsen Tvedt, men ikke å ha født et barn med ham. Ole Tvedt bekreftet også at de hadde hatt seksuell omgang. Han sønn, Knud Olsen Wælland bekreftet også ha hatt seksuell omgang med henne, og at det resulterte i et barn. Flere vitner kunne bekrefte at Sygni Moensdatter og Ole Tvedt hadde hatt et forhold, samt at hun hadde innrømmet å ha drept sitt nyfødte barn med et hosebånd.²⁴⁸

Dom i saken ble utgitt 18. februar 1712. Stephen Pedersen ble på grunn av at handlingen var utført som følge av ungdommelig dårskap og overtalelse fra onde mennesker, dømt til å straffes med ris på kroppen. Anders Erstad og Baste Jensen ble på grunn av å ha utført sine handlinger på grunnlag av overtro, samt ikke rådspurt geistlig eller verdslig øvrighet dømt til å betale tre dalere til de fattige. Sygni Moensdatter og Ole Tvedt hadde kommet med tilståelser

²⁴⁶ Tingbok for Nordhordland, 1711-1712. fol. 1b, 2a, DA.

²⁴⁷ Tingbok for Nordhordland, 1711-1712. fol. 2a-b, 3a, DA.

²⁴⁸ Tingbok for Nordhordland, 1711-1712. fol. 3a-b, 4a, DA.

om sine misgjerninger, men det fantes ingen bevis om barneavling eller fødsel, så de kunne ikke dømmes deretter. Dommerne så likevel misgjerningene som kom av dem når de var sammen, og mente de burde adskilles: «quindfolchet bør hen føris till Fische Lejene i FindmarKen, och Ole Tvedt till arbeide ved Ordals Kopper Verch i Sogn». ²⁴⁹

Spøkelser og gjengangere var en del av den norske folketroen. Det ble trodd at hvis den døde hadde fred i graven, og de ble behandlet godt av menneskene, så ville de døde la de levende være. Hvis de derimot ble snakket dårlig om, eller for eksempel barna deres ble behandlet dårlig, kunne de gå igjen. De døde var rundt hvor de hadde levd som mennesker, og kunne være truende nært hvis de hadde noe uoppgjort. ²⁵⁰ En kan derfor lett forstå at så mange trodde på Stephen Pedersens spøkelse, og hvorfor Anders Erstad og Baste Jensen prøvde å gjøre alt de kunne for å kvitte seg med det. De prøvde å grave ned beinene på kirkegården fordi de trodde at det ville gi spøkelset fred. Det forklarer også hvorfor Sygni Moensdatter trodde at et spøkelse ville være rette måten å hevne seg på Anders Erstad.

Denne saken ville av mange ikke bli tatt med i denne sammenhengen ettersom den står litt i grenseland, og ikke blir direkte sett på som en trolldomssak. Grunnen for at den likevel er tatt med er at den er et viktig eksempel som viser hvor stor makt overtroen fortsatt hadde etter trolldomsperioden, samt hvordan myndighetene prøvde å slå ned på dette. I denne saken sier dommerne rett ut at det her er snakk om overtro, og bøtelegger Anders Erstad og Baste Jensen for å ha trodd på dette, og ikke rådspurt verdslige og geistlige som ville visst bedre. De ville bli kvitt denne folketroen, og unngå problemene den skapte. Dette kommer også frem i en æressak fra Mjelde, hvor fogden idømmer strenge straffer for å gjøre et eksempel av forbryterne, og i tillegg dømmer dem som har latt seg lure for at de skal lære av dette og unngå å la overtro skape slike problemer igjen. ²⁵¹

3.4.2 Sammenfatning av øvrige trolldomssaker i Bergen stiftamt

I trolldomssakene som ikke kan plasseres i kategorier, kommer overgangen fra trolldomssaker til æressaker frem. Det er tegn på at stevningene kan ha kommet spontant, dette sees som følge av mangel på detaljer i beskyldningene og vitner. Det er heller ikke andre trolldomstrekk i disse sakene enn at noen blir beskyldt som trollmann eller trollkone, samt at en av dem blir kalt papist.

²⁴⁹ Tingbok for Nordhordland, 1711-1712. fol. 15b, DA.

²⁵⁰ Alver 2008: 76-77

²⁵¹ Tingbok for Nordhordland, 1769. fol. 140b-142, og tingbok for Nordhordland, 1770. fol. 176b-181b, 247-257. DA. Denne saken blir behandlet kapittel 4 side 90-92.

Dette har selvfølgelig tilknytning til trolldom, men det kommer ikke frem hvorfor stevner mener at personen er en papist.

Spøkerisakene som blir tatt med i dette kapitlet havner litt på grensen til å være trolldoms-sak. De er likevel viktige, ettersom de belyser sider ved overtroen, og overtroens makt, både på 1600- og 1700-tallet. Begge viser hvordan enkelte personer valgte å utnytte den folkelige troen de visste fantes, til egen vinning. De viser også hvordan hendelser som ikke kunne forklares, straks ble forklart som overnaturlig, samt hvordan øvrigheten prøvde å slå ned på slik overtro.

3.5 Sammenfatning av trolldomssaker i Bergen stiftamt

Trolldomssakene i Bergen stiftamt er saker som i stor grad får frem den folkelige troen. Dette kan sees i beskrivelsene av beskyldningene hvor det kommer frem tyvmelking, kjærlighetsmagi, gjøre ulykke på folk, signevers, gjøre noen syke, og lignende. Disse trekkene finnes gjennom hele perioden. Det er også tegn til at dommene som ble utgitt mildnet utover perioden. Her må det nevnes at det ikke er nok saker til å slå fast et mønster som gjaldt for alle sakene, men ut fra dette kildematerialet kan det se ut som det gikk i en slik retning.

Kildematerialet for trolldomssakene som har blitt behandlet i dette kapitlet er ganske lite. I tillegg er det mange av prosessene som jeg ikke har funnet utfall på. Dette gjør at det blir vanskelig å finne et generelt mønster for endel av kategoriene. Det som kan spores i antall saker, er at mentaliteten rundt trolldom holdt på å endre seg, og at terskelen for å ta trolldomssaker til tinget, økte.

Tilståelsene i trolldomssakene varierte avhengig av hvilken type sak det var snakk om. Signerne tilstod ofte hva de hadde gjort, mens personer beskyldt for sort magi ikke tilstod i noen av sakene. Dette kommer av at signeri var hjelpemagi og av mange ikke ble sett på som en forbrytelse. Sort magi var ikke bare noe som ble sett ned på, men også noe som kunne føre til større straffer. Dermed tilstod ofte ikke stevnede i disse sakene. I spøkerisakene ble det delvis tilstått med en gang. Dette kommer trolig av at det var så mange vitner i saken at det ikke hadde noen nytte å nekte. Tilsto en frivillig, var det kanskje mulighet for at en kunne få mildere straff enn hvis en holdt på historien sin.

Øvrighetens rolle varierte en del i trolldomssakene i Bergen stiftamt. I noen saker var ikke øvrighetpersoner fremtredende i det hele tatt, mens i andre var geistlige eller verdslige myndighetspersoner pådrivere for å få folk stevnet. Øvrigheten kommer i et tilfelle også frem som den som slår ned på en trolldomsdom, men det er uvisst om dette ble gjort på grunn av endring i synet på trolldom, eller fordi kravene for bevis ikke var innfridd. Uansett hva grunnen

var, viser saken at det var forskjell på myndighetspersoner nede på rangstigen, og de lenger opp. Terskelen for å gi ut dom i en trolldomssak med få bevis var lavere for fogden og sorenskriveren enn den var for lagmannen. Litt senere i perioden ser vi en annen side ved fogden, ved at han prøver å slå ned på folkelig overtro, og opplyse befolkningen.

Kapittel 4: Æressaker i Bergen stiftamt

4.1 Innledning

1600- og 1700-tallet blir av mange omtalt som ærekrenkelsenes storhetstid i Norge.²⁵² Dette kommer tydelig frem i alle æressakene med trolldomsinnhold fra denne tidsperioden. I dette kapitlet er det disse såkalte æres- eller injuriersakene som skal behandles. Mange historikere velger å ikke ta med injuriersakene i sin trolldomsforskning. Dette kommer av at injuriersaker ikke er reelle trolldomssaker. Det vil si saker der noen blir rettslig saksøkt for å være trollkvinne eller trollmann. I min undersøkelse er derimot æressakene svært viktige, siden de gir et godt innsyn i endringen av trolldomstro. Ved å undersøke antall æressaker, hvor lenge vi finner æressaker med trolldomsinnhold og lignende, kan det undersøkes om den folkelige trolldomstroen fortsatt var utbredt etter den historiske trolldomsperioden, og hvor lenge. Det er nettopp i den tradisjonelle folketroen vi finner i æressakene med trolldomsinnhold, da de, i motsetning til mange trolldomssaker, ikke var påvirket av demonologien i stat/kirke.

I kildematerialet for Bergen stiftamt i perioden 1675-1787 finnes det 36 æressaker knyttet til trolldom. På grunn av omfanget vil æressakene bli diskutert i sin helhet, men et utvalg av sakene vil bli trukket frem som eksempler underveis i kapitlet.²⁵³

Kapitlet vil bli delt opp i fire underkapitler som behandler forskjellige sider ved æreaspektet og æressakene, samt en sammenfatning av hele kapitlet. De fire underkapitlene er som følger: «Generelt om æressakene i Bergen stiftamt», «Æressaker med voldsinnhold», «Æressaker som ender med forlik», «Æressaker som ender med straff» og «sammenfatning av æressaker i Bergen stiftamt». I hvert av disse skal det undersøkes hvordan æressakene utspant seg, om det var endringer i trolldomstroen blant befolkningen, og øvrighetens tilstedeværelse i disse sakene. Det vil også bli undersøkt om det er regionale variasjoner.

²⁵² Nedkvitne 2011: 184

²⁵³ En oversikt over æressaken kan finnes i vedlegg 3.

Tabell 3. Antall æressaker i de forskjellige områdene

Bergen	3
Nordhordland fogderi	17
Sunnhordland fogderi	3
Hardanger fogderi	1
Nordfjord fogderi	2
Sunnfjord fogderi	2
Indre Sogn fogderi	5
Ytre Sogn fogderi	1
Sunnmøre fogderi	2

4.2. Generelt om æressakene i Bergen stiftamt – Innledning

Ettersom de resterende delkapitlene i dette kapittelet blir delt inn i spesifikke aspekter ved æressakene, kommer jeg i den påfølgende delen til å gå inn på mer generelle trekk ved æressakene i Bergen stiftamt. Det vil bli lagt vekt på variasjoner i de forskjellige områdene, tall for hele undersøkelsesområdet, typiske trekk ved æressakene, samt noen eksempler på saker hvor en ser at folk trodde på beskyldningene sine.

4.2.1 Generelt om æressakene i Bergen stiftamt

Æressaker i Bergen stiftamt – ærekrenker og stevner

I æressaker med trolldomsinnhold i Bergen stiftamt er det 17 saker hvor menn var ærekrenker, 14 saker hvor det var kvinner, og i fire hvor det var par.²⁵⁴ Dette sammenfaller i noen grad med bildet Ragnhild Botheim fikk i hennes undersøkelse av trolldomsprosessene i Bergenhus len mellom 1566 og 1700. Hun fant menn som ærekrenker i 82% av sakene, og kvinner som mot-taker av ærekrenkingen i 86% av sakene.²⁵⁵ Jeg finner likevel ikke den store forskjellen mellom kvinner og menn, som hun hadde i sin oppgave. Tar en bort de seks sakene med voldsinnhold,

²⁵⁴ Dette antallet samsvarer ikke med antall æressaker i Bergen stiftamt. Dette kommer av at en av æressakene er en ankesak som kommer opp tre år etter den originale saken. Ærekrenkelsen hadde allerede skjedd. Stiftamtman-
nen i Bergen, kopibok a nr. 2, sak 67, SAB.

²⁵⁵ Botheim 1999: 62

hvor hovedaktørene ofte var menn, blir bildet annerledes; tretten saker hvor kvinner var ærekrenker, tretten hvor det var menn, og tre hvor par sto bak fornærmelsene.

Undersøkes de forskjellige områdene blir det dannet varierte mønstre. I fogderiene Sunnmøre, Indre Sogn, Ytre Sogn, Nordfjord og Sunnfjord er det et mønster hvor kvinner skjelte ut kvinner. I de resterende fogderiene i Bergen stiftamt, og Bergen by er det et litt annet bilde. Dette er tydeligst i Nordhordland, som hadde et tydelig flertall av saker. Her var det flere tilfeller der menn ærekrenket kvinner, enn at kvinner ærekrenket kvinner. Det er også tilfeller av par som står bak ærekrenkelsene. I alle områdene var det kvinner som oftest ble ærekrenket, men i Nordhordland og Sunnhordland finnes det også saker hvor menn ærekrenket andre menn.²⁵⁶

Menn var også de som sto bak flest stevнемål i Bergen stiftamt. Av 36 saker var menn stevner i hele 24. Grunnen for dette kan kanskje leses i det patriarkalske samfunnet på 16- og 1700-tallet, hvor mannen i de fleste tilfeller var familiens ansvarlige overhode.²⁵⁷ Lars Petter Marthinsen skriver i *Anklagede menn i trolldomsprosessene i Norge* at menn oftest var dem som gikk til sak, enten på vegne av seg selv eller kona. I følge ham kunne det i mange tilfeller virke som om at utskjelling av kona var en indirekte fornærmelse av mannen.²⁵⁸ Som følge av dette, sto mannen ofte som stevner i tvister som egentlig var mellom kvinner.

I æressakene fra Bergen stiftamt er det 19 saker hvor mannen førte sak på vegne av kona, datteren, moren, eller tjenestepiken. I syv saker sto kvinnen som stevner selv, og i fem saker hadde mannen ført sak på vegne av seg selv. Av de resterende sakene hadde to blitt ført av fogden, en av bondelensmannen og to er uvisst.²⁵⁹

²⁵⁶ I saken med Mattias Bjørnsens mor blir både han og hans mor krenket, men bare hun blir tatt med i tallene ettersom det bare er hennes fornærmelse som har trolldomsinnhold. Krenkelsen mot Mattias Bjørnsen har grunnlag i hans arbeid som sjømann.

²⁵⁷ Sandmo 1999: 230

²⁵⁸ Marthinsen 2008: 68-69

²⁵⁹ I saken mot Susanne Monsdatter fra Sunnhordland i 1754 står fogden som stevner i tillegg til Gabriel Reinertsen Agdesten. Tingbok for Sunnhordland nr. 36, 1754, fol. 225a.

Tabell 4. *Hvem som stevner fordelt mellom område, kjønn og århundre.*

	1600-tallet	1600-tallet	1700-tallet	1700-tallet
	Mann	Kvinne	Mann	Kvinne
Bergen	1	0	1	0
Nordhordland fogderi	0	3	9	2
Sunnhordland fogderi	1	0	1	0
Hardanger fogderi	0	0	1	0
Nordfjord fogderi	0	1	0	0
Sunnfjord fogderi	2	0	0	0
Indre Sogn fogderi	5	1	0	0
Ytre Sogn fogderi	1	0	0	0
Sunnmøre fogderi	2	0	0	0
Totalt	13	5	11	2

Det er ingen mønster som tyder på at kvinner i større og større grad sto som stevner selv. Fogderiene Nordfjord, Sunnfjord, Indre Sogn, Ytre Sogn og Sunnmøre har bare saker fra 1600-tallet, men i alle disse med unntak av to, stevnet mannen på vegne av en kvinne. I Bergen, Hardanger, Nordhordland og Sunnhordland var det også saker som fant sted på 1700-tallet. Stevner i disse saker var i hovedsak menn på vegne av seg selv eller en kvinne. Bare i to saker fra 1700-tallet var det kvinner som stevnet på egne vegne. Dette er én mindre enn på 1600-tallet i samme område. Det finnes ingen informasjon om kvinnene som førte sak på vegne av seg selv. Derfor kan man ikke vite om de er gifte kvinner eller enslige. Det skal nevnes at hadde de vært gift, ville de mest sannsynlig, selv om de var sitant, vært i følge med en mann. Erling Sandmo så fra sin undersøkelse i Rendalen på 1700-tallet, at kvinnelige sitanter alltid møtte i retten ved eller i følge med mannlige verger.²⁶⁰

I sakene hvor menn stevnet menn undersøkes, kommer det frem et mønster med at det skjedde i veldig liten grad på 1600-tallet. Saker av denne typen finnes bare fem av, fire i Nordhordland og en i Sunnhordland. De fire i Nordhordland fant alle sted på 1700-tallet. At menn i større grad ble utsatt for ærekrenking med trolldomsinnhold på 1700-tallet enn tidligere, kan ha

²⁶⁰ Sandmo, E. (1992). *Tingets tenkemåter: kriminalitet og rettsaker i Rendalen*. Oslo: Tingbokprosjektet: 38

en sammenheng med at 1600-tallet var århundret hvor hovedvekten av trollfolk ble dømt. Kvinner ble oftest tiltalt for trolldom, og ble kanskje derfor i større grad forbundet med trolldom. At denne tendensen snudde kan skyldes at når statens og kirkens jakt på hekser forsvant, var det i stor grad bare den folkelige trolldomstroen som sto igjen. Her kunne kvinner og menn i like stor grad være i besittelse av overnaturlige krefter. Hovedvekten av krenkelsene var fortsatt rettet mot kvinner. Dette kommer frem i åtte saker, mens det i fire saker kommer frem at menn ble ærekrenket. Det er likevel ikke den 80-20% fordelingen som kunne sees blant trolldomsprosessene.²⁶¹

Ærekrenkelsenes innhold

Innholdet i ærekrenkelsene i Bergen stiftamt varierer i stor grad. I de fleste tilfellene var det snakk om utskjellinger om å være trollkone, trollmann, trollhund eller trollpadde. Dette var ord som gjerne ble sagt i sinne, og som ikke nødvendigvis ærekrenker trodde på selv. I andre tilfeller finnes mer detaljerte beskyldninger med typiske trolldomstrekk. Det er blant disse sakene ærekrenkere som faktisk trodde på det de sa, og som over lengre tid holdt på trolldomsanklagene sine, kommer frem.

I den folkelige trolldomstroen var det en del trekk som gikk igjen i hele Norge, og som også kan sees i injuriesakene i Bergen stiftamt. I størst grad var dette melking av andres kyr eller forgjøring av andres husdyr. Ørnulf Hodne peker på at hvis det gikk bedre med andres husdyr enn deres egne, så måtte det skyldes såkalt overføringstrolldom. Dette kunne for eksempel skje ved at den trollkyndige la hele skrotten av et slakt, et selvdødt husdyr eller en del av det – et bein, horn, griseøre, en hestehale, avskåret kalvefot, kuklauv, rått kjøttlår eller slakteavfall – i hemmelighet over på en annens eiendom. Derfra ville det «gjøre sin onde gjerning og gjøre dyrene likeså miserable som de hadde vært på gården ‘dauskrotten’ kom fra». Hodne peker også på at slik overføringstrolldom ble forstått å skyldes misunnelse. Folk som hadde mindre og kanskje var litt fattig, måtte oppleve det som urettferdig når nabogårdens dyr levde i beste velgående, mens deres egne døde.²⁶²

Mistenkte trollfolk fikk i mange tilfeller også skylden for at det gikk ille med andre i bygda. Også dette kunne skyldes misunnelse.²⁶³ I 1786 lot Lars Børrild det føres stevnemål mot Johannes Børrild ved tinget i Lindås skipreide, for å ha beskyldt ham for å ha søkt trollkvinner

²⁶¹ Næss 1984: 76

²⁶² Hodne 2008: 100, 102

²⁶³ Hodne 2008: 148

til å påføre den innstevnede skade. To vitner kunne bekrefte å ha hørt Johannes Børrild beskyldes sitanten for å ha søkt trollkvinne for å skade ham. Han hadde også beskyldt Lars Børrild for å være årsaken til at sakvolder «gik til Agter og blev forarmet og skulde have bragt ham Adskillige Penge av Pungen». Etersom Johannes Børrild ikke hadde møtt til tinget ble saken tatt opp igjen sommeren 1787. Saken ble avsagt med at sakvolders beskyldninger skulle bli sett på som døde og maktesløse, og de skulle ikke komme saksøkers gode navn og rykte til skade på noen måte. Sorenskriveren la også til i avsigelsen av dommen at «Paasagn om Troldom i vore oplyste Tiider fornem/m/elig maae ansees at henrøre fra Vankundighed og Overtroe».²⁶⁴

Så sent som på 1780-tallet kom det altså beskyldninger om trollfolk, som ærekrenker ikke bare hadde kommet med til sitanten, men som også fremkom i retten. Beskyldningene inneholdt tradisjonell folkelig trolldomsovertro, hvor man har søkt hjelp fra en trollkone til å påføre en annen skade. Samtidig kan en se at øvrigheten på den annen side ikke hadde dette folkelige trolldomssynet, men avfeide det hele som overtro, og idømte sakvolder en ganske stor bot på hele 16 riksdalere, hvor 14 skulle gå til sitanten, og to til fattigkassen.²⁶⁵ Ærekrenkelsen i seg selv var ganske vanlig, men det som skiller seg ut er at Johannes Børrild ikke ga slipp på, eller unnskyldte seg for beskyldningene sine. Dette kan ha ført til at straffen ble strengere for å gjøre et eksempel av Børrild og samtidig prøve å bekjempe trolldomstroen blant befolkningen.

I andre saker finnes det trekk av typisk folkelig mot-trolldom. Dette kommer tydeligst frem i voldssakene hvor noen ble slått til blods og deretter kalt trollkjerring eller lignende. Tidligere ble det trodd at ble en trollkone eller trollmann slått til blods, ville han eller hun miste makten sin. Et av flere eksempler som kan trekkes frem er saken mellom Ole Hansen Fielde og Johannes Egemo, fra 1747. Ved tinget, i Bernestangen i Eikanger skipreide 24. oktober 1747, hadde Johannes Nielsen Egemo stevnet Ole Hansen Fielde for å ha slått ham til blods og skjelt ham ut ved St. Hans samme år. Et vitne kunne fortelle at Johannes Egemo hadde kommet til gården Feten klokken ti om morgenen, blodig i ansiktet og på klærne, og beklaget seg for at Ole Fielde hadde slått hull i pannen hans med en «bryne steen». To andre vitner bekreftet denne forklaringen, samt la til at de hadde hørt Ole Fielde kalle ham for en morder og en trollkone-mann. Saksøker innrømte slaget, men hevdet å ikke huske hva han hadde sagt.²⁶⁶

Saken er typisk for sakene som inneholder denne formen for mottrolldom i Bergen stiftamt med at tiltalte ikke husker hva han hadde sagt på grunn av sinne eller drukkenskap og endte med å trekke tilbake ordene. En kan derfor ikke vite om ærekrenker trodde på trolldommen

²⁶⁴ Tingbok for Nordhordland, 1786. fol. 141b-142 og tingbok for Nordhordland, 1787. fol. 197-197b, DA

²⁶⁵ Tingbok for Nordhordland, 1786. fol. 141b-142 og tingbok for Nordhordland, 1787. fol. 197-197b, DA.

²⁶⁶ Tingbok for Nordhordland, 1747. fol. 290-291b, DA.

eller ikke, men i de fleste tilfeller virker det som om at mot-trolldom, slik som trolldom, var forankret i den folkelige mentaliteten, og derfor ble brukt som en fornærmelse og ikke nødvendigvis kan sees på som en reell beskyldning.

Æreskrenkelser ved en feil, eller reell tro på trolldom?

I flere tilfeller kom det utsagn fra ærekrenker om at beskyldninger hadde blitt sagt i sinne eller drukkenskap og at ærekrenker visste at det de hadde sagt ikke var sant. Dette tyder på at selv om den folkelige trolldomstroen var svært utbredt så var det dem som ikke tok det seriøst. Lars Petter Marthinsen mener at det i mange tilfeller bare var noe som kom som følge av en opphetet diskusjon, og at det ikke lå så mye bak ordene.²⁶⁷ Det var forskjell på å kalle noen heks eller trollkjerring og å faktisk tro at en person har overnaturlige krefter. I andre tilfeller var det dem som holdt ved trolldomsanklagen helt til slutt, eller som først ga seg etter flere runder på tinget.

I 1721 hadde Ane Johansdatter stevnet Nils Aadland til høsttinget i Herdla skipreide for å ha beskyldt henne for trolldom. Aadland tilstod det han var beskyldt for og la til at Ane Johansdatter hadde lovet vondt på ham. Dette hadde han vitner på. Han ble spurt om han vitnet på at hun hadde brukt trolldom. Han svarte at han hadde hans foreldre, kone Synnøve og to til som vitner, men tilstod at verken han eller dem hadde sett henne gjøre trolldom. Aadland ble tillatt til å ta sine egne vitner for tinget for å overbevise retten om hans sak. I 1722, ble det holdt nytt ting. Nils Aadland hadde innkalt vitnene sine, men bare Nils Mathissøn ville vitne for ham. Nils Mathissøn sto frem og sa at han ikke visste noe om det Aadland hadde sagt. Retten spurte Aadland om han hadde andre vitner. Nils Aadland kunne ikke gjøre annet enn å angre sin hastige beskyldning og ubetenksomme utsagn og ville trekke den tilbake foran tinget. Han ble dømt til å betale Ane Johansdatter for sakens omkostninger, tre merker danske.²⁶⁸

Nils Aadlands bestemmelse om å holde ved trolldomsanklagene over lengre tid i stedet for å trekke dem tilbake ved første ting kan tyde på at dette var noe han virkelig trodde på. Trolldomsbeskyldninger kunne bli sett på som svært farlige for dem som ble utsatt for dem, men å ha blitt lovet vondt på kunne være like skummelt for mottakeren av forbannelsen. Målet ved å holde på trolldomsbeskyldninger så lenge kunne være et håp om at trollkjerringa ville bli straffet og at forbannelsen ville bli brutt. Ut fra vitneforklaringen i denne saken virker det likevel ikke som om at Aadland faktisk hadde blitt lovet vondt på, eller om han hadde det, hadde

²⁶⁷ Marthinsen 2008: 67

²⁶⁸ Nordhordlands tingbok nr. 35c, 1721, fol. 137b-138 og Nordhordlands tingbok nr. 35d, 1722, fol. 163.163b, DA.

han ikke vitner på det. Dette betyr likevel ikke at Aadland hadde kommet med beskyldninger mot Ane som han ikke trodde på selv.

Bare et vitne stilte opp for Nils Aadland. Som følge av dette måtte Aadland trekke tilbake beskyldningene sine. Hadde han dratt beskyldningene videre kunne saken fått større konsekvenser for ham. Ragnhild Botheim skriver i sin hovedoppgave om trolldom i Bergenhus len at domstolene i løpet av 1600-tallet begynte å avvise tradisjonelle bevis som utlegging, rykter og tilståelser som var et resultat av tvang og tortur. Dette var bevis som bondebefolkningen fortsatt hadde tillit til. Strengere krav til bevis kan ha ført til at allmuen sluttet å reise trolldomsaker på tinget fordi de ikke fant det formålstjenlig. Dette henger også sammen med at strengere krav til bevis økte risikoen for at saksøker kunne bli straffet for ærekrenkelse og falske beskyldninger. «Såleis treng ikke færre søksmål tyde at allmuen egentlig endre si trolldomstru.».²⁶⁹

Bente Gullveig Alver mener at selv om trolldomssakene forsvant fra tinget, så betydde ikke det at trolldomstroen hadde dødd ut. For mange ble det bare ikke hensiktsmessig å ta slike saker til tinget lenger, på grunn av de strengere kravene for bevis. Dette førte til at befolkningen i noen tilfeller tok saken i egne hender. Jeg har ikke funnet noen tilfeller hvor dette skjedde i Norge, men Alver viser til en hendelse i Jylland i 1722, hvor en trolldomsmistenkt kone som ble beskyldt for å i en lengre tid ha gjort slik at folk i bygda mistet sine beste hester og kyr, ble bundet og brent i sitt eget hus. Hun skulle også stå bak dødsfallene til to små barn. Alver mener at selv om det ikke har blitt gjort en like grundig forskning på trolldom i Norge så sent som på 1700-tallet som i Danmark, så er det ingen grunn til å tro at Norge skilte seg ut i så stor grad.²⁷⁰ Her henviser hun ikke nødvendigvis til at folk drev med lynsjing, men heller at man tok for seg noen midler hvor en prøvde å ta kreftene fra hekse med forskjellig motmagi eller ritualer for det. For eksempel kunne en jo slå en mistenkt trollkone eller trollmann. Blødde personen så mye at det dryppet på jorden så mistet den mistenkte sin trolldomskraft. Dette finnes eksempler på at blir gjort både i Norge og i Bergen stiftamt, blant annet i saken om Ingeborg Knutsdatter fra Nordhordland fra 1697. Ingeborg ble slått av Anders Weset slik at hun blødde. Ved slaget skal han ha sagt «nu Slaar Jeg en trolld dievel».²⁷¹

Ørnulf Hodne viser i *Trolldom i Norge* til saken om «Spå-Eilev» fra 1839-40 for å vise at den folkelige trolldomstroen ikke hadde dødd ut etter 1700. Dette var, ifølge ham, mest sannsynlig den siste trolldomssaken i Norge. «Spå-Eiliv», eller Eilev Olsen som han egentlig het, var kjent som trollmann og sannsiger. Han var kjent for å stå i ledtog med djevelen, men hadde

²⁶⁹ Botheim 1999: 199-200

²⁷⁰ Alver 2008: 29-30

²⁷¹ Tingbok for Nordhordland, 1696-1697, fol. 86b. DA.

samtidig et godt rykte i bygda. Ifølge Hodne karakteriserte sognepresten ham som en edruelig, ordentlig og flink arbeidsmann. Mange oppsøkte ham for å få hjelp, og en av disse var bonden Christen Klev som hadde blitt frastjålet korn. Etter Eilev Olsen hadde funnet tyven for ham, ble Tollef Slåttekåsa anklaget for tyveriet. Da saken kom opp var det ikke bare tyven som var tiltalt, men også Eilev for trolldomskunstene sine. Han nektet for å noen gang ha gitt seg ut for å kunne spå eller være allvitende, men overbeviste ikke retten. Han ble dømt til tre års tvangsarbeid på Akershus festning og deretter landsforvisning. Saken ble anket videre til stiftsoverretten og deretter Høyesterett, som ga en helt annen dom. De mente at Eilev hevdet å kunne påkalle djevelen var kritikkverdig, men ikke straffbart. Sorenskriveren hadde dømt Eilev etter trolldomsbestemmelsene i Christian 5s lov. De var ikke formelt opphevet, men sett på som umoderne og derfor fikk sorenskriver refs av Høyesterett for å ha tolket loven slik han hadde. Saken endte med frifinnelse for Eilev.²⁷²

Eksempelet om «Spå-Eilev» viste at trolldomstroen også blant kongens representanter på landsbygda ikke hadde dødd ut. At noen sorenskrivere delte den folkelige trolldomstroen er ikke så rart. De omgikk allmuen og den folkelige troa hele tiden og ble kanskje påvirket av den. Noen av dem kan også ha vokst opp med tro på trollmenn og trollkoner. Situasjonen var en annen hos kongens representanter høyere opp i hierarkiet. Saken om «Spå-Eilev» viser at hos dem ble trolldom sett på som folkelig overtro. Høyesteretten kritiserte Eilev, men bare fordi han hevdet å kunne påkalle djevelen, noe som var en krenkelse mot den kristne tro og ikke fordi at de trodde han hadde makt til å gjøre det.

I Bergen stiftamt er det flere eksempler på at folk trodde på det de har sagt. Et eksempel som viser dette godt er en svindelsak fra Mjelde i 1769-71 hvor halve bygda trodde så mye på trolldom, at de benyttet seg av tjenestene til det de trodde var en klok mann.²⁷³ Det kan også sees i en sak fra 1734 mellom Niels Magnesøn og Rasmus Nielsøn, hvor sistnevnte nektet å ta tilbake beskyldningene, om at Magnesøns kone var en trollkone, før hun kunne bevise det i retten. Nielsøn hevdet å ha mange vitner som også hadde hevdet at hun var en trollkone, og at på kirkebåten var hun kjent for å være å ha overnaturlige evner. Han ønsket derfor å samle inn disse vitnene til neste ting, noe han ble innvilget. Da saken ble gjenopptatt senere samme år hadde Rasmus Nielsøn samlet noen personer som kunne vitne at andre enn ham også hadde kalt Niels Magnesøns kone for en trollkone. Vitnemålene gikk imidlertid to år tilbake og på grunn av dette ville ikke retten stole på at ordene vitnene hadde hørt nødvendigvis ble husket riktig.

²⁷² Hodne 2008: 269-274

²⁷³ Tingbok for Nordhordland, 1769. fol. 140b-142, og tingbok for Nordhordland, 1770. fol. 176b-181b, 247-257, DA.

Som følge av dette dømte dommeren ordene til Ramus Nielsøn som verdiløse. Han måtte også betale en daler til fattighuset i Herdla skipreide og to dalere i saksomkostninger.²⁷⁴ Saken viser hvordan noen folk holdt hardt på trolldomstroen og var overbevist om at andre folk i bygda hadde overnaturlige evner. I dette tilfellet ble det også forsøkt å bevise at det var flere som hadde samme overbevisning.

4.2.2 Sammenfatning av æressaker generelt

I Bergen stiftamt er det et mønster hvor menn var ærekrenker i flest æressaker med trolldomsinnhold. Dette mønsteret endrer seg når det blir sett på de regionale forskjellene, og når det blir undersøkt hvem som sto som stevner. I Sunnfjord, Indre Sogn, Ytre Sogn og Sunnmøre stevnet menn i de fleste tilfeller på vegne av en kvinne. I Nordfjord, Nordhordland, Sunnhordland og Bergen finnes et annet bilde med flest kvinner som stevnet for seg selv. Dette bildet endrer seg når man undersøker 1700-tallet, med at menn i større grad stevnet for kvinner og for seg selv. Ettersom det ikke finnes æressaker med trolldomsinnhold fra 1700-tallet i andre områder enn Nordhordland, Bergen og Sunnhordland, er det vanskelig å vite om dette var et vanlig mønster eller ikke.

Flere av æressakene med trolldomsinnhold i Bergen stiftamt inneholder trekk fra folketroen. Det finnes eksempler både på forgjøring av dyr, mennesker og mottrolldom. I noen tilfeller var det snakk om folkelige sagn som en kanskje bare benyttet elementer av, men i andre får man inntrykk av at den innstevnte virkelig mente at sitanten var trollkyndig. Dette sees blant annet i saken mellom Lars og Johannes Børrild²⁷⁵. Dette er også et inntrykk man får av sakene hvor ærekrenker holdt på beskyldningene så lenge som mulig. I noen tilfeller ba stevnede om mulighet til å samle vitner, og trakk ikke beskyldningene tilbake før han visste slaget var tapt.

Bente Gullveig Alver og Ragnhild Botheim peker på at selv om trolldomsperioden var over så betydde ikke det at trolldomstroen også hadde forsvunnet. De peker på strengere krav til bevis og større kostander for føre sak som årsaker til dette.

4.3 Æressaker med voldsinnhold – Innledning

²⁷⁴ Tingbok for Nordhordland, 1734. fol. 95b-97, 139b-140, DA.

²⁷⁵ Se side 69-70 for mer informasjon om saken.

På 1600-tallet foregikk det en prosess i Norge som Arnved Nedkvitne kaller voldsdisiplinering. Dette var en prosess som hadde pågått siden utgangen av høymiddelalderen hvor embetsmennene forsøkte å oppspore og straffe bondevold. Dette var mest utfordrende i periferien hvor toleransen for æresvold var større og det var større forståelse for at folk brukte vold for å forsvare æren.²⁷⁶ I kildematerialet fra Bergen stiftamt er det eksempler på dette. Det er også eksempler på at vold ikke ble utført på grunn av ære, men på grunn av sinne, drukkenskap og ubetenksomhet.

4.3.1 Æressaker med voldsinnhold

Vold i Bergen stiftamt

Kildematerialet til Bergen stiftamt består av seks saker med voldsinnhold. Fire av disse finnes i Nordhordland, en i Bergen og en i Indre Sogn. Sakene sprer seg fra 1677 til 1747, men hovedvekten av disse fant sted på 1600-tallet. Bare to av sakene er fra 1700-tallet.

I trolldomssaker var det oftest kvinner som ble beskyldt for trolldom²⁷⁷, men denne tendensen kan en ikke se i æressakene med voldsinnhold fra Bergen stiftamt. Kvinner og menn var i nesten like stor grad offer for vold. Et mønster som kan sees er at kvinner i større grad ble utsatt for vold på 1600-tallet, mens det bare var menn som ble utsatt for dette på 1700-tallet. At kvinner oftere ble utsatt for vold på 1600-tallet kan, som nevnt tidligere, ha en sammenheng med den intense trolldomsperioden hvor kvinner i større grad ble tiltalt for trolldom enn menn. Når øvrighetens trolldomstro etter hvert forsvant var det bare den folkelige som sto igjen, og i den ble ikke kvinner nødvendigvis oftere sett på som besitter av overnaturlige krefter enn menn.

At det bare finnes menn som ble utsatt for vold på 1700-tallet kan også henge sammen med at trolldomsbeskyldningenes karakter hadde endret seg. Å bli beskyldt for å kunne trolldom på 1600-tallet var farligere enn på 1700-tallet fordi trolldomsprosessene lå så nært i tid. I denne sammenhengen kan også innholdet i beskyldningene være nærmere det som ble oppfattet som sannheten enn de var på 1700-tallet. Det var fortsatt tro på at trolldom fantes på 1700-tallet, men i større og større grad hadde dette begynt å bli sett på som overtro. En skal derfor ikke se bort ifra at trolldomsbeskyldningene var en reell beskyldning, men i stedet skjellsord som kom i sammenheng med en opphetet diskusjon eller at man hadde et horn i siden til noen.

²⁷⁶ Nedkvitne 2011: 269

²⁷⁷ Alm, E. og Hagen, R. B. *Trondanes distriktsmuseums skriftserie: Europas Hekseprosesser og trolldomsfølgelser i Troms*. Harstad: Trondanes Distriktsmuseum: 5

Hvem slåss?

I sin undersøkelse av kriminalitet og rettsaker i Rendalen i perioden 1763-1797 kommer Erling Sandmo frem til at vold var et mannsfenomen. I få saker fant han kvinner som var involverte. I kildematerialet i Bergen stiftamt var det et annet mønster, noe som kan tyde på at kvinner og vold var knyttet nærmere sammen i æressaker med trolldomsinnhold enn i vanlige æressaker. I to av sakene var det menn som slo menn, i tre av tilfellene var det menn som slo kvinner og i et tilfelle var det et ektepar mot et annet ektepar. I det siste tilfellet er det usikkert hvem som utfører volden ettersom voldsaspektet bare nevnes innledningsvis i saksreferatene og det ikke står noe om hvem som sto bak. At kvinner tydde mindre til vold enn menn mener Margit Løyland har noe med at de hadde andre måter å understreke sine meninger på, «Kvinner kunne bruke ord i større grad enn kniv». Dette gjorde at de ikke var like lette å få for retten.²⁷⁸ Muntlige æreskrenkelser var vanskelige å bevise uten vitnet og var nytteløse å bringe inn for tinget. Christian 5. norske lov fra 1687 krevde også minst to overstemmende vitnemål for å kunne være rettsgyldig.²⁷⁹ Et bygderykke ga ikke grunnlag for en fellende dom.²⁸⁰

Hvorfor tys det til vold?

Arnved Nedkvitne skiller mellom to typer æresvold. Vold som skal resultere i økt ære og vold forårsaket av krenket ære. Det første vil si at vold utøvd i samsvar med visse normer vil gi økt ære, men den andre vil si en voldelig reaksjon på krenkelse av egen ære. Den sistnevnte var ofte impulsiv.²⁸¹ I Bergen stiftamt er det bare den siste typen æresvold som finnes i kildene.

Ved vårtinget i Luster skipreide i 1677 hadde Anfinn Rønne blitt stevnet for å ha slått Anne Aslesdatter. Av et vitne kom det frem at stevnede hadde kommet opp til Anders Kristensens skjul og spurt Anne Aslesdatter om hun hadde sagt at han kunne gjøre trolldom. Hun hadde svart nei, og deretter hadde han slått henne. Anfinn Rønnes far møtte på sin sønns vegne og erkjente at han ikke trodde at hans sønn hadde gjort det han var beskyldt for. Anfinn Rønne ble likevel dømt til å betale fire lodd sølv for slaget.²⁸²

²⁷⁸ Løyland 1992: 134

²⁷⁹ Sandmo 1992: 60, 88

²⁸⁰ Nedkvitne 2011: 175-176

²⁸¹ Nedkvitne 2011: 268

²⁸² Indre Sogn tingbok, nr. 10, 1677, fol. 3a-b, SAB.

Denne saken skiller seg ut fra de andre sakene hvor vold er involvert ettersom den som slo hadde blitt beskyldt for å kunne trolldom, mens det i de fleste tilfeller var «trollkona» eller «trollkaren» som ble slått. I dette tilfellet ble heller ikke den som hadde kommet med ubetenksomme ord straffet eller refset. Dette kan komme av at Anfinn Rønne ikke møtte for retten selv, men i stedet sendte faren og på grunn av det ikke kunne fortelle sin side av saken.²⁸³ Slagsmål måtte tolkes av retten, og kunne tatt en annen vending om Anfinn Rønne hadde møtt.²⁸⁴ På bygda ble vold mot en kvinne ofte sett på som noe skamfullt, men det var også det å spre rykter, og begge handlinger var straffbare.²⁸⁵

I denne saken var også æreaspektet viktig ettersom Anfinn Rønnes slag var en følge av at han trodde Anne Aslesdatter hadde krenket ham. Ofte var det vanærende ord som førte til vold. Slaget ble da en måte å forsvare æren.²⁸⁶ Dette ble ofte akseptert av lokalsamfunnet, som hadde forståelse for at menn slo og brukte kniv for å forvare æren. Vanlige mennesker på 1600-tallet hadde en større toleranse for æresvold, enn dagens mennesker.²⁸⁷ Vold kunne også bli sett på som ærekrenkende, både for den som slo, og for den som ble slått, men spesielt for den som ble slått, ettersom det var ærekrenkende å bli anklaget for noe som kunne ha forårsaket en slik handling.²⁸⁸ At Anfinn Rønne ble stevnet for å slå Anne Aslesdatter kan derfor ha en sammenheng med å gjenreise æren hennes på grunn av det hun ble beskyldt for å ha sagt, ikke for å ha blitt slått.

Alkohol kunne være en avgjørende faktor når det kom til vold. Nedkvitne skriver at drukkenskap var den vanligste forklaringen voldsmannen ga for sin oppførsel. I noen tilfeller kunne det også bli brukt som en unnskyldning, slik at slagsmålet skulle bli sett på som mer uskyldig i dommerens øyne. «Det var ikke planlagt, men bare en impulsiv reaksjon mellom venner i en spesiell situasjon».²⁸⁹

Drukkenskap var også i Bergen stiftamt en avgjørende faktor i voldssaker. I 1690 hadde Anne Mogensdatter (Monsdatter?) stevnet Mogens i Uren til tinget i Breistein ved Arna ski-preide i Nordhordland fogderi, for å ha slått henne til blods og kalt henne en runer, heks og trollkvinne. Mogens møtte ikke til tinget, men ved et senere ting 18 og 19 juli unnskyldte Mogen seg og hevdet at det som ble sagt, ble sagt på grunn av drukkenskap. Om det var løgn eller ikke,

²⁸³ Indre Sogn tingbok, nr. 10, 1677, fol. 3a-b, SAB

²⁸⁴ Sandmo 1992: 88

²⁸⁵ Nedkvitne 2011: 176, 267

²⁸⁶ Sandnes, J. (1990). *Kniven, ølet og æren: Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet*. Oslo: Universitetsforlaget: 83

²⁸⁷ Nedkvitne 2011: 269

²⁸⁸ Hutchinson, A. (2015). Bygdetingets sosiale vesen. *Heimen*, (52), 169-178:

²⁸⁹ Nedkvitne 2011: 279-280

finnes det ingen bevis for, men Anne Mogensdatter godtok unnskyldningen, så lenge det ikke skjedde igjen, noe som kan tyde på at hun visste at det han sa var sant.²⁹⁰ Alkohol har en tendens til å redusere folks hemninger, og det var trolig ikke uvanlig på 1600- og 1700-tallet at folk sloss og krenket hverandre i beruset tilstand.²⁹¹

Vold knyttet til trolldomsanklager kunne være svært alvorlige for den som ble beskyldt, ettersom det tidligere ble trodd at trollfolk ville miste makten sin om de ble slått til blods. Å slå noen var et forsvar mot trollfolk.²⁹² Å bli slått til blods og deretter bli kalt trollkjerring, var derfor en svært fornærmende handling, og kunne være farlig, ettersom folk kunne begynne å tro at vedkommende som ble slått faktisk var en trollkone eller trollmann. I saken om Anne Mogensdatter virker det ikke som om dette var noe som faktisk ble trodd av voldsmannen, ettersom han beklaget seg fort, og sa i retten at han visste at det ikke var sant. Men med tanke på tiden det ble sagt, var det viktig for Anne Mogensdatter å få en slik sak for retten fort, for å få ordene erklært ubetydelige og usanne. Jo lengre slike saker ble liggende, jo større var muligheten for at folk begynte å tro at det som ble sagt, var sant.²⁹³

I mange tilfeller var det ikke æresfølelse eller drukkenskap som gjorde at en tydde til vold, men bare rent sinne. Som følge av dette var handlingen ofte impulsiv, noe Margit Løyland mener man kan se i våpnene som ble brukt. I *Slagsmål, leiermål og bøtelagte egder, 1600-1700*, ramser hun opp våpen som går igjen i sakfallslistene for Agder. Alle er våpen hun mener det er lett å gripe tak i; lysestaker, vedskier, årer, bøtter eller bare neven.²⁹⁴ Dette kan en også se i saken mot Johannes Nielsen Egemoe og Ole Hansen Fielde, som ble beskrevet i helhet på side 70. I denne saken ble offeret slått med en brynestein. Allerede etter det første vitnet tilstod Ole Hansen Fielde at han slo ham med brynesteinen, men han visste ikke hva han hadde sagt i sinne. På grunn av slaget og de ærekrenkende ordene, ble Ole Fielde dømt til å trekke tilbake ordene, slik at saksøkers omdømme ikke skulle lide skade, samt betale en bot.²⁹⁵

I denne saken innrømmer saksøkte tidlig hva han har gjort, men sa at han ikke kunne huske hva som hadde blitt sagt. Dette kan ha vært en slags form for forsvar, ettersom trolldomsbeskyldninger var svært alvorlige og en stor ærekrenkelse så sent som i 1747. Ved å si at han ikke husket hva han hadde sagt, kan han ha håpet at dommeren ikke ville dømme ham på grunn av noe han sa uten å tenke over det. På den annen side burde Fielde ha vært godt kjent med

²⁹⁰ Nordhordlands tingbok nr. 24, 1690, fol. 45b, 47a, DA.

²⁹¹ Nedkvitne 2011: 279-280

²⁹² Botheim 1999: 64

²⁹³ Alm 2014: 29

²⁹⁴ Løyland 1992: 38

²⁹⁵ Nordhordlands tingbok, 1747, fol. 290a-b-291a, DA.

rettssystemet på denne tiden, som var strengt når det gjaldt ord som kunne skade en persons omdømme. Ifølge Christian 5's lov medførte ærekrenkelser en fast bot på tre mark, og tap av ære for den dømte.²⁹⁶ En annen forklaring kan dermed være at Fielde fortalte sannheten, og faktisk ikke kunne huske hva han hadde ropt ut i et øyeblikks sinne.

4.3.2 Sammenfatning av æressaker med voldsinnhold

I Bergen stiftamt var kvinner og menn i like stor grad offer for æressaker med voldsinnhold, men kvinner ble oftest utsatt for vold på 1600-tallet, mens det bare var menn som var ofre på 1700-tallet. Dette kan henge sammen med at kvinner i større grad enn menn ble beskyldt for trolldom på 1600-tallet, og derfor i større grad var mottaker for vold knyttet til trolldomsanklager. Det kan også henge sammen med at trolldomsbeskyldningenes karakter hadde endret seg, og at voldssaker med trolldomsinnhold nå passer til mønsteret Erling Sandmo fant i Rendalen, hvor vold var et mannsfenomen.

Både kvinner og menn var involvert i voldssakene, men bare menn utførte volden. Kvinner hadde ofte andre måter å utrykke seg på enn menn, som ofte gjorde dette ved bruk av vold. At vold var et mannsfenomen, henger også sammen med tilknytningen til ære, som var en av grunnene for å ty til vold. 1600-tallets mennesker hadde toleranse for dem som ville forsvare æren på denne måten. En av grunnen til dette var at de ikke så på volden som noe som nødvendigvis var ille. Volden var jo ikke en del av den personen som hadde utfør den. Det lokalsamfunnet ofte bekymret seg over var konflikten og uvennskapet som rådde mellom partene. Det var ikke slaget som var det viktigste, men at partene forlikte seg, slik at ingen sto utenfor fellesskapet. På grunn av dette var det også viktig at konflikten og forliket ble gjort offentlig.²⁹⁷

Som vi har sett fantes det også andre grunner til at folk tydde til vold og kom med ærekrenkelser. Drikkekulturen, med mangel på måtehold, var ifølge Jørn Sandnes, grobunn for svært mye av volden.²⁹⁸ Koblingen til alkohol indikerer at vold var noe en ønsket å undertrykke og kontrollere, uten alltid å lykkes.²⁹⁹ I saken mot Anne Mogensdatter, mistet ærekrenker kontrollen, og kom med ærekrenkende ord med trolldomsinnhold. Forskjellen mellom denne saken og andre æressaker er at dette var farlige beskyldninger å få slengt mot seg på 1600-tallet, spesielt når de ble etterfulgt av et slag. I motsetning til saken mot Anfinn Rønne, hadde volden

²⁹⁶ Sandmo 1992: 56-57

²⁹⁷ Sandmo 1999: 244

²⁹⁸ Sandnes 1990: 82

²⁹⁹ Nedkvitne 2011: 279-280

betydning i denne saken, ikke fordi det var vold i seg selv, men fordi slaget ble fulgt av beskyldninger om å være heks. I saken mellom Johannes Nielsen Egemo og Ole Hansen Fielde, var ikke det samme faremomentet der, ettersom denne saken oppstod så lenge etter, men ærekrenkelsen var likevel alvorlig. Selv om mange hadde sluttet å tro på trolldom, var beskyldninger om trolldom en fornærmelse, og ikke noe en ville ha knyttet til navnet sitt.

4.4 Æressaker som ender med forlik – Innledning

16- og 1700-tallet var, som nevnt innledningsvis, æressakenes storhetstid. Folk ble i denne perioden, i større grad enn tidligere, trukket for retten for ærekrenkelses saker. Hva utfallet av slike saker ble, varierte i stor grad, men i de fleste tilfeller kunne ærekrenker forvente en eller annen form for straff. Av og til hendte det likevel at dommer gikk bort fra bøter og lignende og i stedet ba partene forlike seg. I andre tilfeller hadde partene forliket seg på egenhånd. I Bergen stiftamt var det flere eksempler på begge disse utfallene.

4.4.1 Æressaker som ender med forlik

Forlik i Bergen stiftamt

I Bergen stiftamt kom det opp sju saker som endte med forlik. Tre av disse ble inngått på eget initiativ, mens fire ble beordret av dommeren. I materialet fra Bergen stiftamt finnes det også seks saker som jeg ikke har funnet utfall på, noe som betyr at antall saker som endte med forlik kan ha vært høyere. Forlikssakene finnes i perioden 1681-1766.

Forlikssakene skiller seg fra de andre æressakene ved at det i større grad var ektepar som var involverte i dem. I noen tilfeller var det en ektemann som hadde stevnet en annen mann og hans kone for å ha utskjelt førstnevntes kone. I andre tilfeller hadde en ektemann stevnet en kvinne for ærekrenkelses saker på hans kone. Kvinnens ektemann ble i disse tilfellene ofte dratt inn i saken, enten som vitne, motsaksøker, eller på vegne av sin kone. Det finnes også tilfeller hvor par hadde blitt stevnet for æreskrenkelses saker mot en person. Bare i en sak var det en enkeltperson som stevnet en annen enkeltperson.

Forlik på dommers ordre

De sakene hvor dommer krevde at partene skulle forlike seg hadde ofte artet seg slik at begge partene hadde kommet med beskyldninger mot hverandre. Dette var tilfelle i 1697, ved Bergen

byting, da underfogden hadde stevnet Rasmus Torgersen og hans kone for slagsmål og ærekrenking mot Rasmus Kås og hans kone. Ettersom begge partene hadde angrepet hverandre med ord, ble de bedt om å forlike seg. Dette skulle gjøres på en fredelig og sømmelig måte, med mindre de ville straffes etter loven.³⁰⁰

Dette er en spesiell sak da det ikke er Rasmus Kås som er stevner, men underfogden. Dette viser tydelig hvor alvorlige slike saker var og hvor ivrige øvrigheten var i å rydde opp i dem og gjenopprette den ærekrenkedes rykte. Det var også viktig for øvrigheten å legge slike saker og rykter død, for å motarbeide og få bukt med trolldomstroen. Et annet motiv var myndighetens iver etter å kvitte seg med volden blant allmuen på 16- og 1700-tallet. Slike saker måtte tas opp på tinget og den skyldige måtte straffes. I saken mellom Rasmus Kås og Rasmus Torgersen kom voldsaspektet bare opp i begynnelsen av saken, og det fantes ingen vitner på at det faktisk hadde vært en slåsskamp³⁰¹, noe som forklarer hvorfor denne saken endte med forlik og ikke straff.

Rasmus Kås' sak er veldig typisk for forlikssakene i Bergen stiftamt hvor det var to par mot hverandre. Utskjelling den ene veien førte gjerne til utskjelling tilbake. Dette kan også sees i saken mellom Anders Iversen Åses kone og Christoffer Åses kone ved vårtinget i Nøsdal i Sunnfjord i 1681. Anders Åse hadde stevnet Christoffer Åses kone for skjelleri. Christoffer Åse hadde igjen beskyldt Anders Åses kone for utskjelling. Beskyldningene gikk om hverandre i denne saken. Christoffer Åses kone, Magnhild skulle blant annet ha beskyldt Synnøve for å gjøre vondt på henne og Anders Åses kone, Synnøve, hadde beskyldt Magnhild for å ha begravd ned en trollkatt. Magnhild hadde også sagt til Synnøve at hun skulle ha blitt ført til fogdegården i bolt og jern.³⁰²

Det som skiller seg ut i denne saken er at selv om de to kvinnene ble bedt om å forlike seg for retten, må Anders Åse også bøte for Synnøves ubetenksomme snakk. Det kom antakelig av at Synnøve, i mye større grad enn Magnhild, hadde drevet med sladder og ærekrenking. Det fantes også en mye større andel vitner mot Synnøve enn mot Magnhild.³⁰³ Det henger også sammen med at i mange tilfeller når man ba partene om å forlike så var det forventet at forlikelsen skulle holde. For å sikre dette ble det i noen tilfeller satt pant som måtte betales hvis partene ikke overholdt dette.³⁰⁴ Dette ble ikke gjort i noen av forlikssakene fra Bergen stiftamt.

³⁰⁰ Bergen bytingsprotokoll nr. 7, 1697, fol. 79a, 96a, SAB.

³⁰¹ Bergen bytingsprotokoll nr. 7, 1697, fol. 79a, SAB.

³⁰² Sunnfjord tingbok nr. A 8, 1681, fol. 6a-6b, 30a31a, SAB.

³⁰³ Sunnfjord tingbok nr. A 8, 1681, fol. 6a-6b, 30a31a, SAB.

³⁰⁴ Sandmo 1999: 241

Forlik på egenhånd

I noen saker hendte det at det ikke gikk så langt som til dom på grunn av at partene i saken allerede hadde forliket seg. Grunner for at dette skjedde kan være at ærekrenker ønsket å unngå bot eller ville få saken ut av verden forttest mulig. Sitanten kunne også ha et ønske om å legge saken død forttest mulig for å få ordene kjent som uten verdi og uten makt. Alan Hutchinson skrev i en artikkel for «Heimen» om bygdetingets sosiale vesen, at mange æressaker endte uten at motparten i det hele tatt viste seg for retten. Det var ofte nok at saken ble offentliggjort for å sette stopper for et rykte.³⁰⁵

22. og 23. november i 1683 ble det holdt ting i Fjære skipreide i Sunnhordland fogderi. Til dette tinget hadde Jan Danielsen stevnet Trond Nere Wiig, for å ha beskyldt ham for å ha forgjort Nere Wiig. Sistnevnte møtte og beklaget seg for uttalelsen og erklærte at ingenting uærlig hadde skjedd. Han håpet deretter at sitanten ville nøye seg med denne erklæringen for å legge saken død. Danielsen svarte ja på dette med den betingelsen at Wiig offentlig erklærte for retten at han hadde løyet og ga ham et erklæringsbrev på at ingenting usømmelig som hadde kommet fram i denne saken kunne knyttes til han. Mennene tok hverandre i hendene «och war de toe dermed wenner og welforligt».³⁰⁶

Grunnen til denne forlikelsen, og at sitanten ikke vil la det gå til bot, kan henge sammen med at det finnes en tidligere del i denne saken, hvor Trond Nere Wiig går til sak mot Danielsen for å ha forgjort ham under en krangel om noen penger. Slike beskyldninger var farlige, spesielt tidlig på 1680-tallet, hvor de fleste heksene og trollmennene som ble brent i Bergen stiftamt, møtte sin skjebne. Det kan derfor tenkes at Danielsen ville få beskyldningene trukket tilbake forttest mulig, og er trolig også grunnen til at Danielsen gikk til motsøksmål allerede ved neste ting. Ifølge Ellen Alm var det også slikt at æresnormene på 1600-tallet forlangte at dersom man var utskjelt for moralsk tvilsom atferd, så skulle man forsvare sin ære på tinget så fort så mulig. Jo lengre tid det gikk mellom hendelsen og forsøket på å revaske seg, jo lengre tid fikk sladdereren på å befeste seg som sant.³⁰⁷

For Trond Nere Wiig var det også best å få forliket seg, av den grunn at hvis han holdt ved ærekrenkelsen, var det større mulighet for at den gikk til bot. Det skal nevnes at uansett om partene forlikte seg, var det ikke sikkert at tiltalte slapp fra det uten straff. Både allmuen, sorenkriveren og fogden ønsket forlik for å få lagt saken død, men det uformelle forliket som ble inngått utenfor tinget ekskluderte ikke nødvendigvis dommen. Men hvis dom ble utgitt ville

³⁰⁵ Hutchinson 2015: 176

³⁰⁶ Tingbok for Sunnhordland, 1683. fol. 47a, 48b, 49a, DA.

³⁰⁷ Alm 2014: 29

den i etterkant av forliket i større grad være en stadfestelse av en forsoning som hadde funnet sted, enn en dom over en lovbrøyer.³⁰⁸

Det kunne også være et ønske om å forlike seg for å unngå å havne utenfor omgivelsene, og i stedet forlike seg og bli enige, for å få konflikten ut av verden, og dermed bli en del av fellesskapet igjen. På denne måten hadde også den som var stevnet makt i konflikten, og kunne presse stevner til forlik. Dette avhang mye av sakens natur, og hva stevner var ute etter.³⁰⁹ At folk opprettet sak betydde ikke nødvendigvis at de var ute etter å få ærekrenker straffet. I noen tilfeller ønsket de bare en unnskyldning og en tilbaketrekning av ordene. Derfor hendte det at æressaker endte med offentlige unnskyldninger. I andre tilfeller derimot, ville de at ærekrenker skulle stå som et eksempel for andre. Hovedpoenget var ofte å få renavasket seg.

4.4.2 Sammenfatning av æressaker som ender med forlik

I Bergen stiftamt ble forlik ofte utstedt av dommeren i saker hvor det hadde blitt slengt beskyldninger to veier. I stedet for å gi begge bot, ba dommeren i stedet partene om å forlike seg. Det finnes også eksempler på at retten ba partene om å forlike seg, men også gav ut bot til den ene parten. Dette kan henge sammen med hvem som slengte flest beskyldninger, samt om den ene parten hadde krenket på andre måter. Forlik ekskluderte ikke nødvendigvis bøter, men kunne påvirke hvor stor boten ble, ettersom partene hadde vist en vilje til å forlike seg og legge saken død.

Forlikelse på eget initiativ ble inngått av begge parter, både sitanten og den stevnede. Grunnen for dette var i begge tilfeller å få saken ut av verden. Sitanten ønsket dette for at æren skulle bli gjenopprettet, og av frykt for at beskyldningen skulle utvikle seg til noe mer. Den stevnede ønsket å unngå bot, men også her kunne ære vært en faktor. Hvis ærekrenker visste at det som ble sagt ikke var sant, kunne det vært et ønske om å unngå skade på æren ved å bli stemplet som løgner. Forlik var den beste løsningen i slike situasjoner. I tillegg var det viktig å få lagt slike saker død, slik at man fikk tilbake posisjonen sin i fellesskapet. Var man en del av en konflikt, sto man utenfor. Dette var kanskje enda viktigere når konflikten hadde trolldomsinnhold, spesielt tidlig i perioden. Etter hvert var det fortsatt noe negativt med å stå utenfor fellesskapet, men å være beskyldt for trolldom hadde ikke det samme faremomentet som tidligere.

³⁰⁸ Sandmo 1999: 241

³⁰⁹ Sandmo 1999: 240

4.5 Æressaker som ender med straff – innledning

I materialet fra Bergen stiftamt ser man fra slutten av 1600-tallet en endring i hvem som ble straffet i saker med trolldomsinnhold. Trolldomssaker ble i større og større grad erstattet av injuriersaker, og med dette forsvant trolldomsdommene, med noen få unntak. Folk ble ikke lengre stevnet for trolldom, men for å ha beskyldt noen for å være trolldomskyndig. Med denne endringen endret også straffene seg. Som vi har sett ovenfor var det en del saker som endte med forlik, og noen som ikke finnes avslutningen på. Men i hovedsak endte saker med trolldomsinnhold med bøter. I de alvorligste æressakene kunne de også ende med kroppsstraff og fengsel. Utfallet kom ofte an på alvorlighetsgrad og ærekrenkedes ønske. For mange var det nok at ærekrenkelsene ble lagt død og at æren ble gjenreist, mens andre ville gjerne at den tiltalte skulle straffes som et eksempel for andre.

4.5.1 Æressaker som ender med bot

Bøter i Bergen stiftamt

I kildematerialet fra Bergen stiftamt er det 16 saker hvor saksutfallet var en pengebot. Bøtesakene varierer i stor grad når det gjelder innhold. I materialet finnes både voldssaker, ærekrenkende utsagn, ryktespredning, samt en større svindelsak. Det er også variasjon i bøtenes størrelse, samt hvem som sto bak krenkelsene.

Botssakene i Bergen stiftamt har en større andel av kvinner som sto bak ærekrenking enn menn, men forskjellen er ikke stor. Det er åtte saker hvor kvinner sto bak ærekrenking, seks saker hvor menn ledet an, og en sak med et par. Blir voldssakene tatt bort, er det syv saker med kvinner, fire saker med menn og en med et par. I tillegg til disse finnes det en større æressak som involverer en hel bygd. På grunn av omfanget i denne saken, og at det var både menn og kvinner som beskyldte hverandre i saken, har jeg valgt å ikke ta den med i statistikken.

Hvem betalte bøkene

Kvinner sto bak flest ærekrenkelser i Bergen stiftamt, men var ikke nødvendigvis de som betalte bøkene. I saken mellom Anders Åses kone, Synnøve, og Christoffers Åses kone, Magnhild, var det Anders Åse som ble tildelt og måtte betale boten for Synnøves ærekrenkelse. I saken mellom Ellen Falkevik og Jacob, ble boten tildelt både henne og hennes mann. Likevel ble hovedvekten

av bøtene tildelt kvinnene selv. I fem saker betalte kvinnen for seg selv, i åtte saker ble mannen tildelt boten for sin ærekrenkelse, i ett tilfelle ble mannen tildelt boten for både han og hans kones felles ærekrenkelse, i ett tilfelle ble mannen idømt boten, selv om kvinnen er ærekrenker, og i ett tilfelle ble både mannen og kvinnen blir tildelt boten.³¹⁰ Kvinnene havner i hovedsak på bøtelistene for egne ærekrenkelser.

I sin undersøkelse av æressaker i Agder, har Margit Løyland sett at kvinner i større grad kom inn på bøtelistene i løpet av 1600-tallet. Når hun ser på århundret under ett, ser hun at kvinnene bare sto for fem prosent av bøtelagte personer, men hvis man tar periode for periode ser man at det øker fra 1% i første del av 1600-tallet, til 15% i andre del av 1600-tallet. Tidligere hadde det i større grad vært andre som hadde blitt tildelt deres bøter, men nå måtte de stå for dette selv. Løyland tror det har sammenheng med at ikke bare foregår en siviliseringsprosess i samfunnet, men også en individualiseringsprosess. Forordningen om kroppsstraff er med på å understreke det personlige og individuelle ansvaret også i straffesammenheng. «Kvinnen står i større grad personlig ansvarlig for handlingene sine, blant annet ved å bli straffet på sin egen kropp».³¹¹

I Bergen stiftamt er det bare tre saker hvor menn blir tildelt, eller halvveis blir tildelt kvinnens bot. På grunn av antall saker er det vanskelig å se tydelig om det er en endring utover 1600-tallet. Det kan likevel nevnes at alle disse sakene er fra 1600-tallet, og at på 1700-tallet betalte alle kvinnelige ærekrenkere for seg selv. På den annen side finnes det saker på 1600-tallet hvor kvinnen også betalte for seg selv.

Det finnes tilfeller hvor ærekrenker ble idømt en bot, men slapp å betale. Dette hadde som regel en grunn: armod. I 1698 ble Ellen Falkevik stevnet inn til tinget i Davik skipreide for å ha sagt om Guri, Jacobs (?) kone, «For diuefelen i Vold med Siel og Krop og saa kand Guri fare med». Jacob møtte på sin kones vegne og ba om forlatelse for hva hun hadde sagt. Fogden mente likevel at han eller hun skulle måtte bøte med 6 riksdaler til hans kongelige majestet. På grunn av deres store armod og lagrettemennenes forbønn, ble Ellens forseelse tilgitt, men «Skulde Hand Sig Eller Hustrue i Saa maader Lads Indfindes skalj sagen for dem staa oben i alle maader».³¹²

³¹⁰ Disse tallene samsvarer ikke med tallene over ærekrenker i botssaker. Dette henger sammen med at i de sistnevnte har ikke Anfinn Rønne blitt satt som ærekrenker ettersom han ikke var den som kom med beskyldninger om trolldom. I stedet blir kvinnen han slo tatt med der. På grunn av dette, samt at svindelsaken fra Mjelde (som vil bli gått igjennom lenger ned) er med i disse tallene, vil det være en sak mindre med kvinner, og to saker flere med menn.

³¹¹ Løyland 1992: 137

³¹² Prosessnummer 482, s. 86-87. NFS.

At dommeren godtok lagrettemennenes forbønn kan henge sammen med at Jacob ba om unnskyldning for hva konen hadde sagt, og gikk med det fra krenkelsene, og la dermed eventuelle rykter som kunne ha oppstått, død. Med det ble formålet med saken, å få ryktene lagt død, oppnådd, selv om ingen bøter ble utgitt. Menn og kvinner anla ærekrenkelsessaker for å renvaske seg. Arnved Nedkvitne skriver at det kunne være belastende å få søkelyset på seg på den måten, men når dette likevel ble gjort, må det ha vært fordi det var nødvendig for å gjenopprette den sosiale æren. Det ble rett og slett forventet at folk gikk til søksmål for å stoppe ærekrenkende rykter.³¹³

I noen tilfeller ville krenker komme dommer i forkjøpet ved å tilby seg å betale sitanten og legge saken død. Dette kunne være fordi han/hun ønsket å unngå en større bot, at de ville få saken ut av verden så fort som mulig, eller at de angret på uttalelsene sine og ville gjøre opp for seg. En annen mulighet var at ærekrenker selv ville gjenreise egen ære. Å beskyldte noen for en forbrytelse som ikke kunne føre til at en selv ble dømt som løgner og æreløs. Dette var en status mange ville unngå, ettersom tap av status også førte til tap av visse rettigheter, slik som å stille som fadder, være vitne på tinget, og lignende. I tillegg til de juridiske rettighetene, mistet en også sosial ære, og ble sett ned på av de andre i bygda.³¹⁴

I 1682 ved tinget på Berge i Borgund skipreide, hadde Sissel Henriksdatter stevnet Erik Walde, for å ha angrepet hennes ære med skjellsord. Tre vitner kunne bekrefte at, ved juletider i begravelsen på Hillestad, hadde en beruset Erik Walde kalt Sissel Henriksdatter for «Een troldKiette och Een tusse». Et av vitnene kunne og legge til at han hadde slått luen av hodet hennes etter utskjellingen. Walde ønsket å føre egne vitner, så saken ble utsatt til neste ting. I 1683 kom saken opp igjen, men den stevnede møtte ikke opp. Når saken ble tatt opp atter en gang ved vårtinget i 1684, møtte Erik Walde og unnskyldte seg til Sissel Henriksdatter for sine ubesindige skjellsord som han hadde talt i hastighet. Han visste ikke hva annet han kunne si, bortsett fra at hun var «en Erlig Konne i Alle maader». I tillegg tilbydde han å gi henne to og en halv riksdaler i kost og tæring. Sissel Henriksdatter lot seg etter «gaat folches forbön» være fornøyd. Hun gav ham sin tilgivelse og Erik Walde rakte henne hånden.³¹⁵

Hvor mye måtte betales

³¹³ Nedkvitne 2011: 184

³¹⁴ Nedkvitne 2011: 189

³¹⁵ Prosessnummer 474, s. 60-63. NFS.

Størrelsen på bøtene varierte fra sak til sak. I noen saker var det bare snakk om å betale saksomkostningene, og da trengte det ikke være så mye. I andre saker var ærekrenkelsen så grov at krenker måtte bøte til staten. I noen saker krevde også sitanten bot for krenkelsen. I hovedsak lå bøtene mellom en og syv riksdalere, avhengig av sakens innhold. Det vil si om det var andre faktorer som spilte inn, for eksempel vold, eller hvor alvorlig den verbale krenkelsen var. I voldssakene kunne en få en halv bot mer om en hadde tilføyd noen andre sår som ikke kunne skjules med hår eller klær. Dette var på grunn av at personen måtte gå rundt og vise sin ydmykelse.³¹⁶ 13 av de 17 botssakene i Bergen stiftamt falt innenfor denne summen.

Margit Løyland skriver i hennes undersøkelse av æressaker i Agder, at en bot for krangel og ærekrenkelse som regel lå rundt 2-3 dalere, men kunne variere avhengig av hvem som hadde blitt krenket. Var utsagnet rettet mot øvrigheten, kunne en forvente at boten var høyere.³¹⁷ Dette var ikke nødvendigvis alltid tilfelle. I saken mellom Mattias Bjørnsen og Anders Smed fra Bergen i 1698, hadde Anders Smed ikke bare kalt Mattias Bjørnsens mor, Britt, for en trollkone, men også fornærmet retten og bispen. Boten han ble tildelt var ikke større enn tre dalere. På den annen side ble Anders Smed også dømt av retten til å være en løgner, noe som var en stor straff i seg selv i 1600-tallets samfunn.³¹⁸ Å snakke sant var tett knyttet sammen med ære på denne tiden, og det ble ofte trodd at ærlige mennesker snakket sant, mens uærlige mennesker løy.³¹⁹ Å ha blitt dømt som løgner var derfor praktisk talt det samme som å bli dømt æreløs. Du ble av dine sambygdinger sett på som noen en ikke kunne stole på.

I tre saker var boten høyere enn sju dalere.³²⁰ Det er i disse sakene en finner de alvorligste sakene, med unntak av de sakene som gikk til kroppslig straff eller fengsel, og dermed fikk en mindre bot. Disse sakene består av grove ærekrenkelser, svindel og vold med våpen. Bøtene havnet mellom 16 og 26 riksdaler.

I 1769-71 foregikk det en svindelsak i Mjelde.³²¹ I denne saken ble halve bygda svindlet til å tro at personer fra den andre halvdelten var ute etter å gjøre dem vondt, og dermed hadde forgjort dem eller husdyra deres. De tre mennene som etter hvert ble dømt for dette, hadde dermed hjulpet dem med å kvitte seg med trolldommen, og med dette svindlet til seg penger.

³¹⁶ Sandmo 1992: 83-84

³¹⁷ Løyland 1992: 58

³¹⁸ Prosesnummer 412, s. 72-73, 75, 79. NFS.

³¹⁹ Sandmo 1999: 99

³²⁰ Tingbok for Nordhordland, 1747. fol. 290-291b, Tingbok for Nordhordland nr. 45, 1769, fol. 140b-142, Tingbok for Nordhordland nr. 45, 1770, fol. 177b-181b og 247b-251, Tingbok for Nordhordland nr. 45, 1771, fol. 254b-257, DA. Bergen lagtings justisprotokoll nr. 10, 1771-1775, fol. 334b-339b, SAB. Tingbok for Nordhordland nr. 47c, 1786, fol. 141b, Tingbok for Nordhordland nr. 47d, 1787, fol. 196-197, DA.

³²¹ Denne saken vil bli gjennomgått mer helhetlig under «Æressaker som ender med fengsel og kroppslig straff i Bergen stiftamt»

Bøtene mellom de tre varierte etter hvilken rolle de hadde hatt i svindelen. Hovedmannen, Ole Knudsen Kleven, ble bare idømt tre mark, men han ble også idømt to år med straffarbeid på Bergenhus festning. De to andre, Anders Halland og Lars Monsen Hartvedt, hevdet at de ikke visste det var en svindel, og hadde ikke lurt til seg noen penger og slapp dermed fengselsstraff. Men Anders Halland, som hadde bidratt i størst grad, fikk likevel en høy bot på hele tjue riksdalere til fattigkassen, samt seks riksdalere i omkostning. Lars Monsen Hartvedt, som kan sies å ha hatt en birolle, fikk en mindre bot på tre dalere til fattigkassen, og tre riksdalere i omkostning. I tillegg til hovedmennene, måtte alle som hadde benyttet seg av tjenestene deres for å bli kvitt trolldommen, betale to riksdalere hver til fattigkassen, samt en riksdaler i saksomkostninger.³²²

I dette tilfellet var det mange faktorer som spilte inn og påvirker hvilken bot en endte med. Kleven fikk liten bot ettersom han også fikk fengselsstraff, mens Halland som hadde vært med hele veien, men ikke visste om svindelen, endte opp med 26 riksdalere til sammen. Den høye summen skulle mest sannsynlig være til skrekk og avsky for andre for å ha trodd på noe slikt, og straffe ham for å ha bidratt til å skape splid i samfunnet på grunn av overtro.

4.5.2 Æressaker som ender med fengsel eller kroppslig straff

Fengsel eller kroppslig straff i Bergen stiftamt

I Bergen stiftamt finnes det bare to saker som endte med fengsel eller kroppslig straff. Begge sakene var svært omfattende og fikk frem flere aspekter ved den folkelige trolldomstroen. De viser tydelig hvor utbredt troen fortsatt var, samt hvordan myndighetene prøvde å utrydde den. På grunn av dette vil begge sakene bli behandlet i sin helhet.

Trollkonene på Morken

I 1764, i Hamre i Nordhordland fogderi, hadde Marthe Larsdatter stevnet Brita Christiansdatter, for å ha beskyldt henne for å ha fremsatt beskyldninger mot tre andre koner, Kari Michelsdatter, Siri Larsdatter og Mari Olsdatter, for trolldom. Hun ønsket at den innstevnede skulle «lide Dom efter fortieneste samt at betale denne forarsagede Processes Omkostning».³²³

³²² Tingbok for Nordhordland, 1769. fol. 255a-257a, DA.

³²³ Tingbok for Nordhordland, 1764. fol. 242a-b, DA.

Brita Christiansdatter møtte på tinget, og fortalte at hun hadde fått fortalt av sin 15 år gamle datter, Anne Jacobsdatter, at Marthe Larsdatter hadde fortalt henne at de tre nevnte konene hadde melket Britas beste kyr. Flere vitner fremkom for retten, og vitnet om at Brita hadde klaget over hva konene gjorde mot kyrne hennes. Hun skulle blant annet ha sagt «hvorledis skal jeg faae noget Nøtte af mine beester, siiden 3de Trollhexer sidder paa min Kalve Grinn i mit floer huus». Hun hadde navngitt de tre heksene som Kari Michelsdatter, Siri Larsdatter og Mari Olsdatter. I tillegg til å beskyldte dem for tyvmelking, hadde hun også sagt at de tok hvert sitt hår fra hennes beste kyr, og gjorde seg til trollkatter, som sugde melken på hennes disse. For å få dem til å miste sin makt, hadde hun sagt at Marthe Larsdatter skulle komme og slå «tinn Ild» over dem.³²⁴

Brita Christiansdatter tilsto å ha sagt dette om de nevnte kvinnene, men at det var etter hennes datter hadde fortalt henne om dem. Anne fremkom for retten, og fortalte at hun hadde fortalt sin mor om dem, men det var først etter Marthe Larsdatter hadde bedt henne om å bringe budskapet til Brita. Da Marthe nektet for dette og uttalte at Anne løy, påstod jenta trassig at hun snakket sant.³²⁵

De tre kvinnene, Kari Michelsdatter, Siri Larsdatter og Mari Olsdatter, møtte alle på tinget og hørte hva som hadde blitt sagt om dem. Brita ba dem alle om unnskyldning, og bad innstendig om at de ville tilgi henne denne forseelsen. Kvinnene ønsket likevel at Brita og Anne skulle bli straffet. Dommen endte med at Brita måtte betale 2 dalere til sognets fattigkasse, og to til sitanten for prosessens omkostninger, samt stå i gapestokken på kirkebakken med jern om halsen, tre prekesøndager etter hverandre. Anne Jacobsdatter skulle piskes med ris etter prekenen, og etter hennes mor hadde stått i gapestokken. Piskingen skulle bli gjort av hennes far, i nærvær av lensmannen og alle naboene.³²⁶

Straffen i denne saken var forholdsvis streng sammenlignet med mange av de andre æressakene med trolldomsinnhold, som har blitt gjennomgått i dette kapitlet. Samtidig var ærekrenkelsen også ganske alvorlig. Det var ikke bare beskyldninger om å være trollkoner, men også om å ha drevet med tyveri. Dette var en alvorlig anklage, som kunne skade ryktet og æren om folk begynte å tro på det. Ønsket om straff i tillegg til unnskyldningen, kan derfor ha vært en måte for å sørge for at dette ikke skulle skje igjen og at alle skulle skjønne hvem som tok feil i denne saken. Anne hadde også stått trassig ved sitt på tinget, noe som gjorde at de kanskje

³²⁴ Tingbok for Nordhordland, 1764. fol. 242b, 243a, DA.

³²⁵ Tingbok for Nordhordland, 1764. fol. 243a, DA.

³²⁶ Tingbok for Nordhordland, 1764. fol. 243a-b, 244a-b, DA.

ønsket at hun skulle få en lærepenge. Dommerens motiv for straffen i saken kan ha vært et ønske om å skape eksempler på hva som skjedde når overtro tok over dømmekraften.

Bedrageri på Mjelde

I 1769 ble det avholdt ting på tingstedet Mjelde i Nordhordland fogderi. Fogden Hejberg hadde stevnet inn Anders Monsøn Halland, på vegne av deler av allmuen. Beskyldningen gikk ut på at han skulle ha beskyldt flere av sine naboer og deres hustruer for trolldom og annen «uskikelihood», samt lurt penger fra naboene sine på en bedragersk måte.³²⁷

Anders Hallan avla ed og forklarte at han etter en persons foresiende hadde sagt at, Anders Molland og Mons Elvigs hustru, Guri Olsdatter, hadde fortalt at det i Baste Nore Walestrands fjøs skulle være nedlagt en del hår, bein og annet rusk for at dyrene i fjøset skulle tilføyes «vanlykke». Likeså var tilfelle i Aschild Røschland og Hans Mollands fjøs, i tillegg til Ole Eversdahls sauefjøs, og Ole Hartvedts, Johannes Wevles, Ole Lohne, og Ole Loftaas fjøs. Han forklarte videre at hans selv ikke hadde beskyldt naboene, men at han gjorde det etter at en person som ikke var stevnet til tinget hadde sagt så. Fogden spurte deretter om han ikke hadde fått adskillelige penger hos en del av allmuens menn for å ha overbevist dem om at det fantes trolldom nedlagt i enten husene eller gjemt i klærne deres. Til dette svarte han at på vegne av den nevnte personen, som ikke var stevnet til tinget, hadde han mottatt penger for å ha fjernet trolldom fra klær, hus og lignende. Som følge av Hallands forklaring mente fogden at han ikke sto bak forbrytelsen alene. På grunn av viktigheten i saken, som gjorde at innstevnede etter forordningen fra 1735 måtte få tildelt forsvar, samt at fogden måtte prøve å finne ut hvem som hadde delansvar, ble saken utsatt til neste ting.³²⁸

Ved sommertinget 28. mai i 1770 hadde fogden også latt Ole Knudsen Kleven stevne som medsammensvorne i saken. Lars Søre Hartveit hadde også blitt tiltalt som implisert. Siden saken var så omfattende, hadde futen utnevnt Thomas Steen som offentlig forsvarer for de tre tiltalte.³²⁹

Ole Knudsen Kleven la frem sin forklaring til retten, og fortalte at han i 1769 kom reisende og fikk bo på gården til Anders Monsen Halland. Mens han bodde her, hadde flere kommet og beklaget seg at de hadde stor «vanlykke» på dyrene sine. Om dette hadde Kleven sagt til Halland at de skulle sjekke om det ikke var noe nedlagt under gulvene i fjøsene som kunne

³²⁷ Tingbok for Nordhordland, 1769. fol. 140a-b, 141a, DA.

³²⁸ Tingbok for Nordhordland, 1769. fol. 141b, 142a, DA.

³²⁹ Tingbok for Nordhordland, 1770. fol. 176b, 177a, DA.

forårsake slik motgang. Halland hadde fulgt opp dette og funnet flere ballede klumper bestående av hår. Disse leverte han tilbake til Kleven, som siden sa han hadde kastet dem på sjøen. Mange av dem som eide fjøsene hadde siden kommet og betalt Kleven for tjenesten. Forklaringen til Kleven ble bekreftet av flere vitner, som fortalte at Anders Halland hadde vært på gårdene deres og funnet baller, bylter og lignende, bestående av blant annet kuhår, tenner, bein og diverse rusk.³³⁰

Fogden ønsket å utsette saken, slik at han kunne skrive til stiftbefalningsmann Pettersen, og søke om å få bevilget ekstra ting. Dette ble avholdt 3. desember 1770. Til dette tinget hadde fogden innkalt en rekk nye vitner, som alle, sammen med de tidligere stevnede, møtte. Slik som ved forrige ting, ble vitner kalt frem. Flere av dem fortalte det samme som hadde kommet frem ved forrige ting. Noen la også til at de var så fattige at de ikke hadde hatt råd til å betale, men at Kleven hadde hjulpet dem likevel. En hadde også siden den gang falt i så stor svakhet at han ikke kunne huske hva som hadde skjedd.³³¹

Fogden spurte Kleven om hvordan han kunne vite at det på de forskjellige stedene var nedlagt såkalt trolldom. Kleven, som hadde vært tilbakeholden med å svare på dette spørsmålet, sa omsider at han hadde sett de navngitte og beskyldte personene nedlegge det de hadde funnet, men noe mer visste han ikke. Fogden spurte også om Kleven ikke hadde vitner som kunne bekrefte å ha sett de beskyldte personene nedlegge trolldommen. Til dette svarte han at han ikke visste noen som kunne bevise hva han hadde beskyldt dem for. Fogden spurte deretter alle som Ole Kleven og Anders Halland hadde vært hos og tatt opp såkalt trolldom, med unntak av Ole Lohne, som hadde gått bort, og Johannes Wevletvedt som lå syk, om Ole Kleven eller Anders Halland hadde vært på gården deres, enten kort eller lang tid før trolldommen ble oppdaget. Eller om det var noen hendelser eller ting som kunne mistenke dem for å ha lagt det ned selv. Samtlige vitner forklarte at de ikke har noen visshet om at noen av dem har vært på gårdene deres. De hadde heller ikke merket noe som gjorde at de mistenkte dem for å ha gravd det ned.³³²

Ettersom ingen av partene hadde mer å tilføye ble saken utsatt til neste ting, hvor dommen skulle bli avsagt. Dette skjedde 12. januar 1771. Her ble Anders Halland dømt til å stå åpent skriftemål i kirken. I tillegg måtte han bøte 20 riksdaler til de fattige, og 6 riksdaler i saksomkostninger. Beskyldningene hans ble også erklært døde og maktesløse. Ole Olsen Kleven ble dømt av loven som en løgner, og skulle betale tre mark. I tillegg ble han dømt til å

³³⁰ Tingbok for Nordhordland, 1770. fol. 178a-181a, DA.

³³¹ Tingbok for Nordhordland, 1770. fol. 181a, 247a-b, 248a, DA.

³³² Tingbok for Nordhordland, 1770. fol. 248b, 249a, DA.

arbeide på Bergenhus festning i to år. Beskyldningene hans ble også erklært døde og maktesløse. Lars Monsen Hartvedt skulle betale tre riksdaler til fattigkassen. Også dem som hadde benyttet seg av tjenesten deres ble dømt, og fikk som straff å betale to riksdalere hver til fattigkassen, og en riksdaler i saksomkostninger. Ander Halland godtok dommen med en gang, mens Kleven ville anke, med håp om å få mildere straff.³³³

Æressaken i Mjelde foregikk veldig sent på 1700-tallet og er et eksempel på både den stadig utbredte trolldomstroen og myndighetens jobb med å få bukt med den. At så mange personer ble involvert i saken, og trodde på det Kleven hadde sagt, viser at selv så sent ble ulykker og dårlige tider forklart med trolldom. Betalingen de gav ham er enda en indikator på dette. Bevisene, det vil si hårballene, som Kleven og Halland fant, kan ha vært det som overbeviste dem om at andre i bygda prøvde å gjøre ulykke på dem, og som førte til beskyldninger om trolldom.

På 1600-tallet ble flere mennesker bøtelagt for å ha benyttet seg av trollfolks tjenester. Det var ikke situasjonen i denne saken. Fogden brydde seg ikke i så stor grad om trolldomselementet, men heller spenningen og fiendskapet det hadde skapt i samfunnet mellom de forskjellige halvdelene av bygda. Naboer hadde blitt vendt mot naboer, og det hadde blitt stilt spørsmål ved æren til mange av allmuens menn og kvinner. Bøtene som bygdefolkene fikk, må derfor sees på som straff for å ha trodd på slik overtro, og latt det skape splid i samfunnet. I den grad kan det heller sies å ha vært et middel for å få bukt med overtroen i bygda, for å unngå at den skulle føre til noe lignende igjen.

4.5.3 Sammenfatning av æressaker som ender med straff

I de fleste saker som førte til straff var utfallet en pengebot. Størrelsen på boten var avhengig av alvorlighetsgraden i saken. I de minst alvorlige sakene var boten rundt det Magnhild Løyland hadde sett i Agder, hvor ærekrenkelsener ofte ble bøtelagt med 2-3 dalere, i noen tilfeller litt høyere. I de mest omfattende og alvorligste sakene derimot, var boten langt høyere. Kjentegnet ved disse sakene var at ærekrenkelsene var veldig grove, og det ofte ikke bare var snakk om direkte ærekrenkelsener, men også andre forseelser, som for eksempel spredning av løgn og sladder.

Det finnes to saker i materialet hvor straffen var høyere enn bot. I disse sakene hadde ærekrenker ikke bare kommet med beskyldninger, men også løyet og drevet med bedrageri. De

³³³ Tingbok for Nordhordland, 1770. fol. 251a, 254b, 256a-257a, DA.

strenge dommene som ble utgitt i disse sakene kan sees i sammenheng med myndighetenes forsøk på å kvitte seg med all overtro, samt statuere eksempler av alle som lot overtro ta kontroll over fornuften.

4.6 Sammenfatning av æressakene i Bergen Stiftamt

Æressakene med trolldomsinnhold i Bergen stiftamt viser i noen grad at det fortsatt var en utbredt trolldomstro i Norge. I flere av eksemplene som har blitt gjennomgått, har vi sett at selv om trolldomsprosessene nesten hadde forsvunnet fullstendig, hang folketroen igjen i form av æressaker. Noen av beskyldningene i æressakene har selvfølgelig kommet på grunn av blant annet drukkenskap, sinne og hastig uttale, og ikke trolldomstro. Men det finnes også dem som oppstod på grunn av reell trolldomstro. Trolldomstroen kommer aller best til syne i svindelsaken på Mjelde, hvor halve bygda lar seg overbevise om at naboene deres prøvde å skape ulykke for dem. Hadde ikke trolldomstroen allerede ligget til grunn, ville ikke befolkningen der vært like lett å overbevise.

Myndigheten prøvde på 1700-tallet å komme trolldomstroen til livs. Dette sees i noen av æressakene med trolldomsinnhold, i form av strenge bøter og uttalelser om overtro. De strengeste bøkene ble idømt i de sakene hvor myndigheten så at overtroen hadde tatt over for fornuften. I saker hvor det er tydelig at ærekrenker har uttalt seg litt for hastig, ble de ikke idømt like mye. Myndigheten viser også sin oppgitthet over at folk holdt på slike overtroiske tanker, med å legge vekt på at personen kommer med slike overtroiske anklager i en tid med opplysning og bekjempelse av overtro.

Det er også et preg at trolldomsærekrenking er nettopp krenkende. Selv om troen ikke var utbredt, var det noe negativt med å få begrepet festet til seg. Slik var det med alle typer krenkende utsagn. Selv om det som ble sagt ikke var sant, eller at folk nødvendigvis trodde på det, var det ikke noe en ville ha knyttet til navnet sitt. Trolldom var kanskje enda verre enn mye annet, særlig fordi det bare noen år tidligere hadde ført til at mange mennesker mistet livet. I tillegg var trolldommen i noen grad knyttet til djevelen, og i en tid hvor religion var en viktig del av hverdagen, ville en ikke ha navnet sitt forbundet med Satan.

Ettersom Nordhordland hadde flere æressaker med trolldomsinnhold, samt er det eneste området med slike saker på 1700-tallet, med unntak av Sunnfjord og Hardanger som har en sak hver, skiller Nordhordland seg av og til ut i æressakene. Den største forskjellen er at menn oftere stevnet menn, samt at menn oftere ærekrenket andre menn, enn i de andre områdene. I

de resterende områdene var det en ganske lik utvikling når det gjelder hvilke straffer som ble utgitt, samt hvor mange æressaker som oppstod i områdene.

Tabell 5. *Æressaker fordelt mellom område og utfall.*

	Bot	Fengsel	Kroppslig straff	Forlik	Vet ikke utfall	Andre utfall ³³⁴	Totalt
Bergen	2	0	0	1	0	0	3
Nordhordland fogderi	8	1	1	3	3	2	18
Sunnhordland fogderi	0	0	0	1	2	0	3
Hardanger fogderi	0	0	0	0	0	1	1
Nordfjord fogderi	1	0	0	1	0	1	3
Sunnfjord fogderi	1	0	0	0	0	0	1
Indre Sogn fogderi	4	0	0	1	0	0	5
Ytre Sogn fogderi	0	0	0	1	0	0	1
Sunnmøre fogderi	0	0	0	0	1	1	2
Total	17	1	1	8	6	5	38

³³⁴ De andre utfallene består av to saker fra Nordhordland og en sak fra Nordfjord som blir avsluttet på grunn av at saken ble lagt død, offentlig unnskyldning og feil stevнемål, samt en sak fra Sunnmøre hvor straffen er offentlig skriftemål og en fra Hardanger hvor ærekrenkelsen ikke får noen konsekvenser.

Kapittel 5: Konklusjon

I denne oppgaven har jeg i hovedsak fokusert på endringen i holdningen til magi, etter den historiske perioden til trolldomsprosessene. Ved hjelp av en blanding av kvalitativ og kvantitativ metode, har jeg forsøkt å analysere et kildemateriale bestående av trolldomssaker og æressaker med trolldomsinnhold, for å finne ut hvordan holdningene til magi ble fremstilt i disse sakene. Ut fra dette har jeg sett om det var variasjoner og endringer i løpet av undersøkelsesperioden.

Underveis i oppgaven har jeg foretatt jevnlige sammenfatninger og drøftet trolldomstroen blant befolkningen og øvrigheten. I dette kapitlet vil jeg forsøke å sette disse sammenfatningene sammen, og lage et helhetlig bilde rundt trolldomskonfliktene i Bergenhus stiftsamt, og holdningen til trolldom i perioden 1675-1787.

5. 1 Diabolismesaker, trolldomssaker og æressaker

I kildematerialet som har blitt brukt i oppgaven har jeg vært så heldig at jeg har funnet diabolismesaker, trolldomssaker og æressaker, både på 1600-tallet og på 1700-tallet. Selv om hovedvekten av sakene gjerne ligger i ett av århundrene, har dette gitt meg muligheten til å se etter fellestrekk mellom sakene innen de forskjellige kategoriene på 16- og 1700-tallet. Det jeg har oppdaget, er at man både finner kontinuitet og endring. Sakene på 1700-tallet inneholder i flere tilfeller likheter med sakene på 1600-tallet, og viser til en kontinuitet i trolldomstroen. I andre tilfeller er det store forskjeller. Dette viser en endring i holdningen til trolldom, men ikke nødvendig bare i en retning hvor den forsvinner, men også hvor den tar en annen form. Dette kommer tydeligst frem i diabolismesakene med selvskrevne djevelpakter på 1700-tallet. På grunn av at disse sakene bare består av et trolldomstrekk, er det vanskelig å si om det var tro på trolldom i disse sakene, og om personene ble stevnet for trolldomsforbrytelse. Det kunne også være en forbrytelse mot Gud, og i den forstand religiøs overtro i stedet for trolldomstro. Det religiøse hadde vært en viktig side med trolldomstroen, og ifølge Norman Cohn, en av grunnene til at prosessene oppstod. Religion var fortsatt en viktig del av trolldomstroen etter prosessene, men djevelens rolle hadde ikke like stort fokus.

Æressakene er den eneste kategorien som inneholder flere saker på 1700-tallet enn på 1600-tallet. I disse sakene er det ikke store endringer innholdsmessig. Det er innslag av blant annet folketro, sinne, drukkenskap og vold, spredt gjennom hele perioden. Endringen er stort sett i øvrighetens holdninger til æressakene, som i større grad ble henvist til som overtro på

slutten av undersøkelsesperioden, og som myndighetene jobbet hyppigere med å slå ned på. Til tross for dette har jeg til en viss grad sporet en fortsettelse i trolldomstroen blant deler av befolkningen. I følge Ørnulf Hodne var trolldomsforestillingene dypt rotfestet hos allmuen, og ville ikke forsvinne lett.

5.2 Trolldomsholdninger blant elite og allmue

Øvrighets holdninger til trolldom varierer i stor grad gjennom undersøkelsesperioden. I begynnelsen var det en nesten fullstendig tro på dette. I de tidligste æressakene og trolldomssakene er det ingen tegn på at øvrighetspersonene ikke trodde på trolldom. Det kildene viser er et økende krav til bevis. Dette er et trekk som flere historikere, blant annet Hans Eyvind Næss og Ragnhild Botheim, har lagt til grunn for at trolldomsprosessene tok slutt. Etter hvert var det også en endring i hvor strenge straffer som ble utgitt. Handlinger som førte til dødsstraff på 1680-tallet, kom ikke til retten på 1700-tallet.

Prestens rolle varierte gjennom perioden. Fra å være en aktiv deltaker under forhør og på tinget, gikk presten etter hvert over til å bli mer tilbakeholdende. Målet endret seg også fra å jobbe mot straff, til å prøve å hjelpe synderen på rett vei, og beskytte ham. Det var likevel fortsatt tendenser til at presten tredde frem og jobbet hardt sammen med fogden for å få i gang trolldomsprosesser, også på 1700-tallet. Erik Pontoppidan raste mot prestene på 1700-tallet, som han mente delte skyld i at overtroen overlevde. Han var en av dem som ønsket å ta et endelig oppgjør med den tradisjonelle overtroen, men som noen av disse trolldomssakene viser, var det andre blant øvrigheten som jobbet mot ham. I motsetning til de tidlige prosessene, var det folk som reagerte på prestens rolle i trolldomssaker, og som mente at prestens rolle var utenfor det verdslige tinget. Dette viser til en endring i måten øvrigheten tok opp dette temaet på, og som Margit Løyland og Liv Helene Willumsen mener bidro til at prosessene forsvant.

I æressakene er ikke øvrigheten like fremtredende. Til tross for dette kan en se en endring i løpet av perioden, hvor trolldomsinnholdet i ærekrenkelsene ikke ble kommentert, og at myndighetene i større og større grad slo ned på det som overtro. I et tilfelle uttrykker dommeren også sin oppgitthet over at man i slike opplyste tider kunne la seg tro på noe slikt. Det er tydelig at øvrigheten mente at tiden for å komme med slike beskyldninger hadde passert. Dette kan være et uttrykk for siviliseringsprosessen som Belinda Lynée mener pågikk på 16- og 1700-tallet, og som brakte menneskene over i vitenskapens tidsalder. Siviliseringen skjedde raskere hos øvrigheten enn hos allmuen, noe som kan sees i øvrighetens oppgitthet over at allmuen

holdt på de gamle forestillingene, men det er også tegn på det var en prosess som fant sted i økende grad også hos allmuen.

Jia Mink Chan har skrevet at det var to ulike verdensoppfatninger som eksisterte, en hvor trolldom var realitet, og en vitenskapelig som avviste at magi var virkelig. Disse to kunne av og til skape konflikter. I denne oppgaven har jeg sett dette uttrykt i flere tilfeller. Hvilken verdensoppfatning som kom seirende ut, varierer. Det blir for lett å si at den vitenskapelige har vunnet fordi trolldomsprosessene forsvant, og trolldomsinnholdet i æressakene i økende grad ble sett på som overtro. Den magiske verdensoppfatningen eksisterte side om side med den vitenskapelige, og fortsatte å være en kilde til mulig konflikt gjennom hele perioden. Det en kan se, er at den vitenskapelige verdensoppfatningen økte, mens den magiske minket. Til tross for dette vil jeg påstå at den magiske verdensoppfatningen eksisterte en god stund etter perioden jeg har undersøkt, og kunne skimtes så sent som på 1900-tallet.

5.3 Enkeltpersoners påvirkning på troen på trolldom

I kildematerialet i Bergen stiftamt er det ingen personer som sto frem og påvirket troen på trolldom i stor grad. Det er likevel noen enkeltpersoner som påvirker i en viss grad. I motsetning til Mandrup P. Schønnebøl og Salazar Frias, som ble nevnt i innledningskapitlet, bidro disse personene til å forsterke trolldomstroen. I disse tilfellene var det også tydelig at personligheten deres hadde mye å si for hvordan sakene utviklet seg.

I perioden jeg har tatt for meg, er 1680-tallet den verste perioden for Bergen stiftamt. På dette tidspunktet satt Hans H. Lilienskiold som lagmann i Bergen lagdømme. Senere kom han til å skrive bøker om trolldom, og kritisere hvor strenge krav Mandrup P. Schønnebøl hadde til bevis i prosessene i Finnmark. Ut fra hva han skrev i Finnmark, virker det om at Lilienskiold var overbevist om trolldommens realitet, men det er vanskelig å vite helt sikkert om han hadde noe med den plutselig endringen i trolldomsprosessene på Sunnmøre. I tillegg ville lokale faktorer spille en stor rolle for at kjedeprosessen fant sted akkurat på Sunnmøre, og ikke andre steder. På grunn av at han ble utnevnt til lagmann i 1679, samme år som Anne Løseter ble ført til tinget første gang, så skal en likevel ikke se bort fra at Lilienskiold var en viktig faktor, men man skal ikke ta det for gitt.

I æressakene var det sjeldent at det var en enkeltperson som stakk seg frem og hadde stor påvirkningskraft. Unntaket er svindlerisaken på Mjelde i 1769-1771 hvor Ole Klevens handlinger i stor grad påvirket befolkningen. Mest sannsynlig lå det noe trolldomstro til grunne hos befolkningen, men på grunn av hans handlinger ble denne troen forsterket og endte med at

halve befolkningen trodde at den andre halvdel prøvde skade dem med trolldom. Til og med på tinget under rettssaken mot Kleven, kom det frem at noen av dem han skulle ha hjulpet, fortsatt trodde på ham. Selv fortsatte han også å holde på beskyldningene.

Kleven var ikke den eneste i æressakene som klarte å overbevise folk om trolldom, men han var den eneste som klarte å overbevise så mange. Dette kommer i stor grad av at han fikk hjelp fra en som var lokal, og som dermed kunne gi litt troverdighet til hele svindelen. I motsetning til Salazar og Schønnebøl, førte neppe handlingene hans til noen stor endring, men det er likevel interessant å se hvor stor påvirkningskraft en mann blant allmuen kunne ha.

5.4 Geografiske variasjoner innad i Bergen stiftamt

I Bergen stiftamt er det geografiske variasjoner i kildematerialet. Noen områder stikker seg mer ut enn andre når det kommer til antall prosesser, først og fremst Nordhordland. Hvorfor dette området har så mange saker totalt i forhold til de andre fogderiene, er vanskelig å vite, men en teori er kildematerialet. Nordhordland har en nesten fullstendig bevart tingbokserie fra 1675 til 1787. Dette kan være en forklaring på hvorfor alle æressakene på 1700-tallet, med unntak av to, oppstod i dette området. Det er også mulig at dette er et område hvor trolldomstroen var mer utbredt, eller var en større del av befolkningens tankesett, men dette blir bare spekulasjoner.

Utbredelsen av trolldomstroen varierte fra område til område. Dette kan spesielt sees i øvrighetens trolldomstro på 1700-tallet, hvor det i noen områder fortsatt var fogder og prester som trodde på trolldom, mens det i andre ikke var det. Denne variasjonen kan en også se i straffene som ble idømt. Det er flere grunner som kan forklare dette, men en skal ikke se bort fra at dette hadde mye med regionale forskjeller å gjøre. Trolldomsdømmingen bestod av tolkning av sakene og lovbruddene som hadde skjedd. Mennesker tolker forskjellig, og ville derfor i noen tilfeller ende opp med å dømme forskjellig.

5.5 Trolldom og ære

Ærekrenkelser med trolldomsinnhold ble i begynnelsen av undersøkelsesperioden sett på som noe farlig, noe som måtte bli tatt opp på tinget med en gang for å få lagt død. Etter hvert endret dette seg. Ærekrenkelser var fortsatt noe en tok på tinget raskt, men det hadde endret seg fra å være farlig, til å bare bli en krenkelse. Dette betyr ikke at folk tok lett på slike beskyldninger, det var fortsatt en stor fornærmelse, og en krenkelse som ingen ville ha knyttet til seg, men i motsetning til på 1600-tallet trengte en ikke lenger å frykte for sitt liv. Trolldomskrenkelser ble

bare en av mange former for krenkelser, selv om den kanskje var verre enn mange andre fornærmelser på grunn av dens mørke historie, samt djevelens tilknytning til den. Denne endringen kan spores i kildematerialet, hvor det kommer frem at slike beskyldninger i større og større grad ble en krenkelse som ble slengt ut i en opphetet situasjon. Det skal nevnes at det finnes noen saker på slutten perioden hvor det er tydelig at det fortsatt er folk som tror på trolldom, men i hovedsak er det noe som blir sagt i affekt eller for å skade en annen person.

5.6 Etterord

Det kan av og til være vanskelig å snakke om kontinuitet eller endring. Dette kommer av kildematerialet, som i noen tilfeller er begrenset, både når det gjelder informasjon men også antall saker. Dette gjør at det i noen tilfeller er vanskelig å trekke generelle slutninger. Jeg vil likevel våge å påstå at holdningen til magi hadde et fotfeste hos befolkningen som det var vanskelig å løsne. Selv om trolldom i større og større grad ble sett på som overtro, var idéen om trolldom som realitet noe som var befestet i tankesettet hos deler av allmuen. På den andre siden ser jeg en økende skepsis til trolldommen. Ærekrenkelser med trolldomsinnhold fortsatte å komme i løpet av 1700-tallet, men hvordan disse krenkelsene ble oppfattet, endret seg. Faremomentet med slike beskyldninger hadde forsvunnet, og dermed ble trolldomskrenkelser en krenkelse på lik linje med skjelm og tyv, dog kanskje litt verre på grunn av historien rundt den.

Det er mye som gjenstår i undersøkelsen av holdningen til magi etter den historiske trolldomsperioden. Så langt har det kommet ut noen masteroppgaver på temaet, men det er fortsatt mye som gjenstår før vi kan tegne et større bilde av trolldomstroen etter 1700. Jeg tror og håper at forskningen vil fokusere på dette fremover, og litt etter litt få kartlagt alle trolldomsprosessene og æressaker med trolldomsinnhold i Norge.

Bibliografi

Litteratur

- Alm, E. (2001). Da Djevelen kom til Danmark og Norge: Trolldomsprosessene sett i et statsperspektiv. *Ottar*, 234(01), 15-22.
- Alm, E. (2016). Hekseprosesser på Sunnmøre. I Sunnmøre Historielag, Sunnmøre Museum og Aalesunds Museum (Utgiver), *Årbok for Sunnmøre: Tidsskrift for Sunnmøre Historielag* (s. 6-30). Lierskogen: Renaissance Media AS.
- Alm, E. (2014). *Trondheims siste heksebrenning: Trolldomsprosessen mot Finn-Kirsten*. Trondheim: Museumsforlaget.
- Alm, E. og Hagen, R. B. (2002). *Trondanes distriktsmuseums skriftserie: Europas Hekseprosesser og trolldomsforfølgelser i Troms*. Harstad: Trondanes Distriktsmuseum.
- Alver, B. G. (2008). *Mellem mennesker og magter: Magi i hekseforfølgelsestid*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Botheim, R. (1999). *Trolldomsprosessane i Bergenhus len 1566-1700*. (Hovedoppgave), R. Botheim: Bergen.
- Chan, J. M. (2009). *Norske Trolldomskonflikter i Opplysningstiden*. (Masteroppgave), J. M. Chan: Oslo.
- Clark, S. (1997). *Thinking with demons. The idea of witchcraft in early modern Europa*. New York: Clarendon Press.
- Cohn, N. (1997). *Europas indre demoner: demonisering av kristne i middelalderen*. Oslo: Humanist forlag
- Det juridiske fakultets medlemmer. (1833). *Kong Christian den Femtes Norske Lov*. Christiania: Cappelen.
- Fjølstad, L. (2016). *En narratologisk og komparativ undersøkelse av trolldomsprosessen til ekteparet Nyan 1670*. (Masteroppgave), L. Fjølstad: Trondheim.
- Gilje, N. (2003). *Heksen og humanisten*. Bergen: Fagbokforlaget.

- Ginzburg, C. (1992). *The Night Battles: Witchcraft and Agrarian Cults in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Maryland: The Johns Hopkins University Press.
- Hagen, R. B. (2007). *Dei europeiske trolldomsprosessane*. Oslo: Det norske samlaget.
- Hagen, R. B. (2003). *Hekser. Fra forfølgelse til fortryllelse*. Oslo: Humanist forlag.
- Hagen, R. B. (2015). *Ved Porten Til Helvete*. Trondheim. Cappelen Damm.
- Hodne, Ø. (2008) *Trolldom i Norge*. Oslo: Cappelen Damm.
- Hodne, Ø. (2004). *Det gåtefulle Norge: mystiske steder, sagn, folketro*. Oslo: Cappelen.
- Hutchinson, A. (2015). Bygdetingets sosiale vesen. *Heimen*, (52), 169-178.
- Kjelstadli, K. (2010). *Fortida er ikke hva den en gang var: En innføring i historiefaget*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Knutsen, G. (1998). *Trolldomsprosessene på Østlandet – en kulturhistorisk undersøkelse*. Oslo: Tingbokprosjektet.
- Knutsen, G. W. (2005). Trolldomsprosessenes opphør i Skandinavia. *Historisk tidsskrift*, (84), 593-611.
- Kors, A. C. (red.) & Peters, E. (red.). (2001). *Witchcraft in Europe 400-1700: A Documentary History*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Krogh, T. (2000). *Oplysningstiden og det magiske: Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. Danmark: Olesen Offset.
- Krogh, T. (2001). Religion og magi i straffesystemet i 1700-tallets første halvdel. I H. Sanders (Red.), *Mellem Gud og Djævelen* (s. 105-120). København: Nordisk Ministerråd.
- Levack, B. (2013). The Decline and End of Witchcraft **Prosecution**. I B. Levack (Red.), *The Oxford Handbook of Witchcraft in early modern Europe and colonial America* (s. 429-446). Oxford: Oxford University Press.
- Levack, B. P. (2015). *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*. New York: Pearson Education Limited.
- Levack, B. P. (1982). The Witches' Advocate: Basque Witchcraft and the Spanish Inquisition (1609-1614) by Gustav Henningsen: Enemies of God: The Witch-Hunt in Scotland by Christina Larner. *The American Journal of legal History*, (26), 404-408.

- Lynée, B. (2015). *Trolldomsforestillinger i møte med opplysningstiden. En mentalitetshistorisk analyse av trolldomsforestillinger i perioden 1650-1732.* (Masteroppgave), B. Lynée: Agder.
- Løyland, M. (1992). *Slagsmål, leiermål og bøtelagte egder 1600-1700.* Oslo: Tingbokprosjektet.
- Løyland, M. (2010). Tankar om trolldom i pietismens tid. *Heimen*, (47), 5-14.
- Macfarland, A. (1999). *Witchcraft in Tudor and Stuart England: A regional and comparative study.* London: Routledge.
- Marthinsen, B. A. (2010). *Trollmenn og Galdramenn: en undersøkelse av trolldom blant anklagede menn i 1600-tallets Norge og Island.* (Masteroppgave), B. A. Marthinsen: Trondheim.
- Marthinsen, L. P. (2008). *Anklagede menn i trolldomsprosessene i Norge.* (Masteroppgave), L. P. Marthinsen: Oslo.
- Minken, A. (2009). *Tatere i Norden før 1850: Sosio-Økonomiske og etniske fortolkningsmodeller.* (Doktorgradsavhandling), Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning, Universiteter i Tromsø, Tromsø.
- Mitchell, S. A (2011). *Witchcraft and Magic in the Nordic Middle Ages.* University of Pennsylvania Press, Inc: Philadelphia
- Nedkvitne, A. (2011). *Ære, lov og religion i Norge gjennom tusen år.* Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Næss, H. E. (1984). *Med bål og brann. Trolldomsprosesser i Norge.* Oslo: Universitetsforlaget.
- Næss, H. E. (1983). Trolldomsprosessene i Norge og Christian 5's Norske Lov. I D. Tamm (Red.), *Danske og Norske Lov i 300 år* (s. 609-639). Danmark: Jurist- og Økonomiforbundets forlag.
- Oja, L. (2000). *Varken Gud eller Natur: Synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige.* Brutus Östlings Bokförlag Symposion: Stockholm.
- Sandnes, J. (1990). *Kniven, ølet og æren: Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet.* Oslo: Universitetsforlaget.

- Sandmo, E. (1992). *Tingets tenkemåter: kriminalitet og rettssaker i Rendalen*. Oslo: Tingbokprosjektet.
- Sandmo, E. (1999). *Voldssamfunnets undergang: om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Thomas, K. (1971). *Religion and the Decline of Magic*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Timberlid, J. A. (1999). *Bygdebok for Gaular: 5: Gardar og folk: Sande sokn*. Høyanger: Gaular sokenemnd.
- Willumsen, L. H. (2013). *Dømt til ild og bål: Trolldomsprosessene i Skottland og Finnmark*. Stamsund: Orkana akademisk.

Litteratur på nett

- Bornøy, S. K. (2013, 18. 12.) Kvinner i Finnmark inngikk en pakt med djevelen. *NRK*. Hentet 31.11.15 fra http://www.nrk.no/troms/_-kvinner-inngikk-pakt-med-djevelen-1.11395862.
- Gundersen, D. (2009). Skussmål. *Store norske leksikon*. Hentet 05.08.16 fra <https://snl.no/skussm%C3%A5l>.
- Hagen, R. B. (2011). Hans Hansen Lilienskiold. *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 09.11.16 fra https://nbl.snl.no/Hans_Hansen_Lilienskiold.
- Hagen, R. B. (2011). Ragnhild Tregagås. *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 04.03.17 fra https://nbl.snl.no/Ragnhild_Tregag%C3%A5s.
- Kværne, Per. (2013). Teologi. *Store norske leksikon*. Hentet 05.05.17 fra <https://snl.no/teologi>.
- Niemi, E. (2009). Anders Poulsen. *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 13.16.16 fra https://nbl.snl.no/Anders_Poulsen
- Peters. E. (2014). Early Modern Europe. *Encyclopædia Britannica*. Hentet fra <http://global.britannica.com/topic/inquisition>.

Forkortelser

Christian Vs Norske Lov: Chr. Vs. N.L.

Norsk Folkemminnesamling: NFS

Digitalarkivet: DA

Statsarkivet i Bergen: SAB

Kilder

Utrykte kilder

Statsarkivet i Bergen

Indre Sogns tingbok nr. 10, 1677.

Sunnfjord tingbok nr. A8, 1681.

Sunnhordland tingbok nr. 20, 1683.

Bergen bytingsprotokoll nr. 7, 1697.

Bergen lagtingsprotokoll, 1702.

Hardanger tingbok nr 1Af7, 1781-1785.

Bergenske nasjonale infanteriregiments auditørprotokoll, 1713-1731.

Trykte kilder

Brev til biskop Nils Enevoldsen Randulf fra sogneprest Christen Niilszøn i Edwardsen, E. H. og P. C. Asbjørnsen (1997). *Gammelt nytt i våre tidligste ukeblader: aktstykker om folketro og sagn i Illustreret Nyhedsblad og Norsk Folkeblad*. Oslo: Norsk folkeminnelag Aschehoug

Botheim, R. (1999). *Trolldomsprosessane i Bergenhus len 1566-1700*. (Hovedoppgave), R. Botheim: Bergen.

Chan, J. M. (2009). *Norske trolldomskonflikter i opplysningstiden*. (Masteroppgave), J. M. Chan: Oslo.

Norske Rigs-Registranter. (1863). *Norske Rigs-Registranter, 1572-1588*. (2), 563-564

Timberlid, J. A. (1999). *Bygdebok for Gaular: 5: Gardar og folk: Sande sokn*. Høyanger: Gaular sogenemnd.

Willumsen, L. H. (2013). *Dømt til ild og bål: Trolldomsprosessene i Skottland og Finnmark*. Stamsund: Orkana akademisk.

Digitaliserte kilder

Digitalarkivet

Kildene er tilgjengelige på www.digitalarkivet.no

Tingbok for Nordfjord, 1681.

Tingbok for Nordhordland, 1680.

Tingbok for Nordhordland, 1681.

Tingbok for Nordhordland, 1685-1687.

Tingbok for Nordhordland, 1690.

Tingbok for Nordhordland, 1696-1697.

Tingbok for Nordhordland, 1699-1701.

Tingbok for Nordhordland, 1711-1712.

Tingbok for Nordfjord 1721.

Tingbok for Nordfjord 1722.

Tingbok for Nordhordland, 1734.

Tingbok for Nordhordland, 1747.

Tingbok for Nordhordland, 1761.

Tingbok for Nordhordland, 1762.

Tingbok for Nordhordland, 1764.

Tingbok for Nordhordland, 1766.

Tingbok for Nordhordland, 1769.

Tingbok for Nordhordland, 1770.

Tingbok for Nordhordland, 1786.

Tingbok for Nordhordland, 1787.

Tingbok for Sunnhordland 1683.

Norsk Folkeminnesamling

Kildene til trolldomsprosessene behandlet i kapittelet er tilgjengelige på Norsk Folkeminnesamlings nettsted: <http://www.hf.uio.no/perl/ikos/prosesslist.cgi>

Prosessnummer 412.

Prosessnummer 467.

Prosessnummer 474.

Prosessnummer 476.

Prosessnummer 479.

Prosessnummer 481.

Prosessnummer 482.

Prosessnummer 508.

Prosessnummer 509.

Prosessnummer 510.

Prosessnummer 511.

Prosessnummer 818.

Prosessnummer 820.

Prosessnummer 821.

Prosessnummer 822.

Prosessnummer 823.

Prosessnummer 897.

Bergen stiftamtstues regnskap, 1680. Prosessnummer 510.

Tabeller:

Tabell 1: *Antall diabolismesaker i de forskjellige områdene*

Tabell 2: *Antall trolldomssaker fordelt mellom type om område*

Tabell 3: *Antall æressaker i de forskjellige områdene*

Tabell 4: *Hvem som stevner fordelt mellom område, kjønn og århundre..*

Tabell 5. *Æressaker fordelt mellom område og utfall.*

Kart

Fladsby, R. og Winge, H. (1991). *Den eldste matrikkelen: En innfallsport til historien*. Oslo:
Norsk lokalhistorisk institutt.

Vedlegg 1: Diabolisme (Kap. 2)

Anne Mogensdatter Løseter	1679-80 – Sunnmøre	Bergen stiftamtstues regnskaper, 1680, s. 74-76. NFS. Prosessnummer 508, s. 49-58. NFS.
Ingebret Størkersen, «Lefsebjørn/Lespebjørn»	1680 – Sunnmøre	Bergen stiftamtstues regnskaper, 1680, s. 74. Prosessnummer 509, s. 63-73. NFS.
Marit Johannesdatter Løseter	1680- Sunnmøre	Bergen stiftamtstues regnskaper, 1680, s. 74. Prosessnummer 510, s. 63-76.
Anne Overseter	1681 – Sogn og Fjordane	Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 1a-2b. DA.
Brita Alvern	1729 – Sogn og Fjordane	Botheim, R. (1999). <i>Trolldomsprosessane i Bergenhus len 1566-1700</i> . (Hovedoppgave), R. Botheim: Bergen: 197-198.
Johannes Geremiasson	1705 – Hordaland	Brev til biskop Nils Enevoldsen Randulf fra sogneprest Christen Niilszøn i Edvardsen, E. H. og P. C. Asbjørnsen (1997). <i>Gammelt nytt i våre tidligste ukeblader: aktstykker om folketro og sagn i Illustreret Nyhedsblad og Norsk Folkeblad</i> . Oslo: Norsk folkeminnelag Aschehoug
Friderich Pedersen Stub	1729 – Hordaland	Bergenske nasjonale infanteriregiments auditørprotokoll, 1713-1731. fol 127-132. SAB.

Vedledd 2: Trolldomssaker (Kap 3.)

Oluf Nilsen	1680 – Nordhordland	Tingbok for Nordhordland, 1680, fol. 5a6b, SAB.
Jan Danielsen	1683 – Sunnhordland	Tingbok for Sunnhordland, 1683. fol. 25b, 48b-49a, DA.
Erik Rasmussen	1686 – Nordhordland	Tingbok for Nordhordland, 1685-1687. fol. 39b, DA.
Ingeborg Odderås	1701-02 – Nordhordland	Tingbok for Nordhordland, 1699-1701. fol. 132, DA. Bergen Lagtings justisprotokoll 1702, fol. 2, sak nr. H4/1702, SAB.
Ole Knudsen, «Poltergeist i Norshordland»	1711 – Nordhordland	Tingbok for Nordhordland, 1711-1712. fol. 1-4, 13b-14b, 15-15b, DA.
Kambe Knuts kone, Kari	1681 – Sunnfjord	Prosessnummer 467, s. 24-31. NFS.
Christoffer Åses kone, Magnhild	1681 – Sunnfjord	Prosessnummer 897, s. 24-31. NFS.
Kirsten Panters	1681 – Nordfjord	Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 3b, DA.
Magnhild Reed	1681 – Nordfjord	Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 1a-2b, DA.
Jon Tjelten	1681 – Nordfjord	Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 1a-2b, DA.
Mari Skinlo	1681 – Nordfjord	Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 1a-2b, DA.
Magnhild Egenes	1681 – Nordfjord	Tingbok for Nordfjord, 1681. fol. 5a-b, DA.
Kari Sivertsdatter	1685 – Ytre Sogn	Prosessnummer 476, s. 62-63. NFS.
Anders Strand	1691 – Sunnfjord	Prosessnummer 479, s. 35. NFS.
Jakob Bostelins kone	1697 – Nordfjord	Prosessnummer 481, s. 85. NFS.
Ole Alvern	1729 – Sunnfjord	Botheim, R. (1999). <i>Trolldomsprosessane i Bergenhus len 1566-1700</i> . (Hovedoppgave), R. Botheim: Bergen: 197-198.
Brita Olsdatter, «hvite fot»	1681 – Sunnmøre	Prosessnummer 818, s. 77-78. NFS.
Eline Knutsdatter³³⁵	1681 – Sunnmøre	Prosessnummer 819, s. 79-80. NFS.
Agate Andersdatter	1682 – Sunnmøre	Prosessnummer 511, s. 84. NFS.
Marit Olsdatter Brekke	1682 – Sunnmøre	Prosessnummer 820, s. 81. NFS.
Marit Hansdatter Skjer-ven	1682 – Sunnmøre	Prosessnummer 821, s. 81. NFS.

³³⁵ Ragnhild Botheim og Ellen Alm har karakterisert denne saken som en æressak. På grunn av definisjonen til æressak, det vil si at ingen faktisk blir beskyldt for trolldom har jeg valgt å karakterisere denne som en trolldomssak. Eline Knutsdatter blir stevnet til retten beskyldt for trolldom.

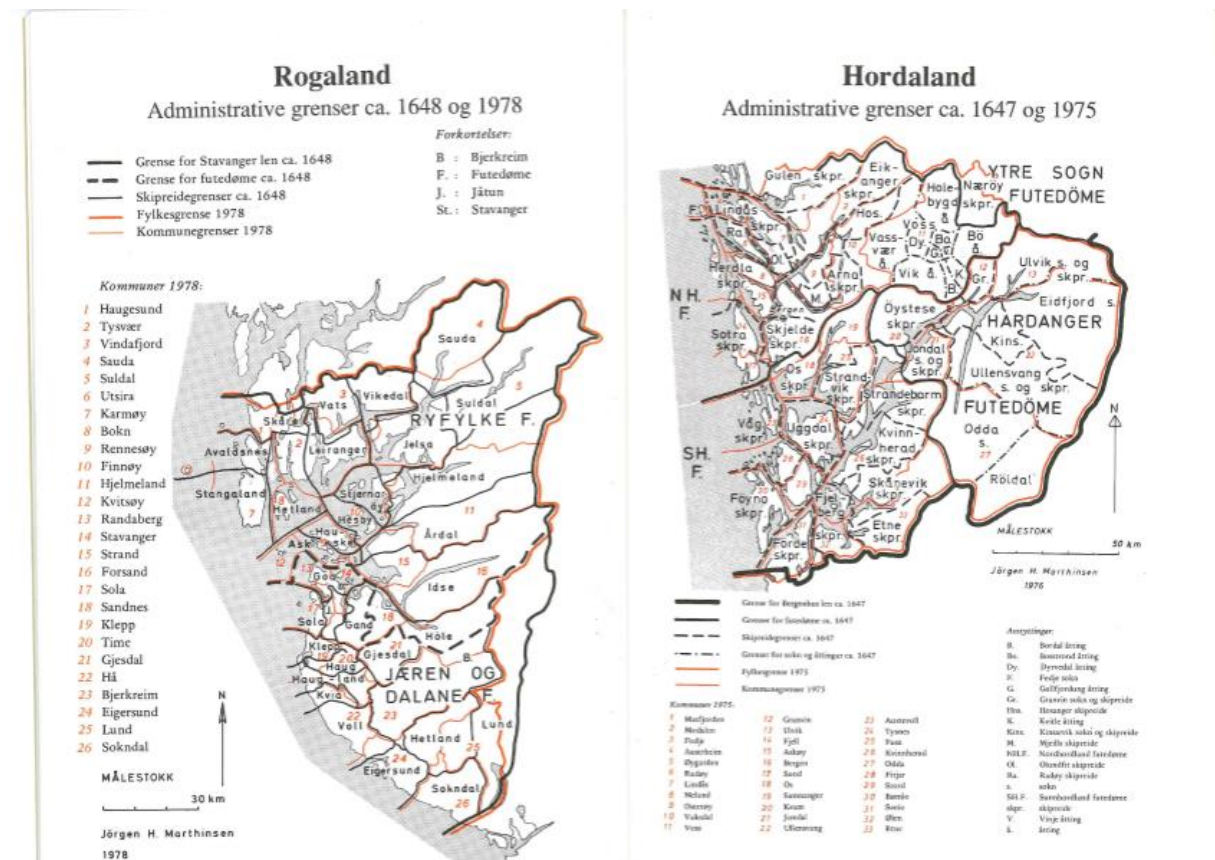
Marit Ingebretsdatter Skjerven	1682 – Sunnmøre	Prosessnummer 822, s. 81. NFS.
---	-----------------	--------------------------------

Vedlegg 3: Æressaker med trolldomsinnhold (kap. 4)

Isak Vindsnes Kone	1675 – Sunnhordland	Prosessnummer 404, s. 37-38. NFS.
Jan Danielsen	1683 – Sunnhordland	Tingbok for Sunnhordland, 1683. fol. 25b, 48b-49a, DA.
Åse Søvstjord	1684 – Nordhordland	Prosessnummer 407, s. 17-18. NFS.
Anne Mogensdatter	1690 – Nordhordland	Nordhordlands tingbok nr. 24, 1690, fol. 45b-47a, DA.
Rasmus Kås' kone	1697 – Bergen	Bergen bytingsprotokoll nr. 7, 1697, fol. 79a-b, 81a, 83b, 86b-87a, 96a, SAB.
Ingeborg Knutsdatter	1697 – Nordhordland	Tingbok for Nordhordland, 1696-1697, fol. 86b. DA.
Mattias Bjørnsens mor	1698 – Bergen	Prosessnummer 412, s. 72-79. NFS.
Marte Olsdatter	1703 – Nordhordland	Tingbok for Nordhordland, 1702-1704, fol. 96. DA
En kone (Synnøve Oxe)	1705 – Bergen	Stiftamtmanden i Bergen, kopi-bok a nr. 2, sak 67, SAB.
Anne Fløen	1709 – Nordhordland	Tingbok for Nordhordland, 1709, fol. 4b-5 og 15. DA.
Herman Nordal	1715 – Nordhordland	Tingbok for Nordhordland nr. 34a, 1715, fol. 24. DA.
Ane Johansdatter	1721-22 – Nordhordland	Tingbok for Nordhordland nr. 35c, 1721, fol. 137-138. DA. Tingbok for Nordhordland nr. 35d, 1722, fol. 163. DA
Baar Halvorsen Lunds, kone	1733- Nordhordland	Tingbok for Nordhordland nr. 39a, 1733, fol.17b-19b. DA.
Niels Magnesøns kone	1734 – Nordhordland	Tingbok for Nordhordland nr. 39b, 1734, fol. 95b-96b og 138b-140. DA.
Ole Monsen Tæle	1742 – Nordhordland	Tingbok for Nordhordland nr. 40g, 1742, fol. 197-197b, 311-312. DA.
Ole Hansen Fielde	1747 – Nordhordland	Tingbok for Nordhordland, 1747. fol. 290-291b, DA.
Susanne Monsdatter	1754 – Sunnhordland	Tingbok for Sunnhordland nr. 36, 1754, fol. 225a.
Åse Olsdatter	1761-62 – Nordhordland	Tingbok for Nordhordland nr. 44, 1761, fol. 73-74. DA, Tingbok for Nordhordland nr. 44, 1762, fol. 120b. DA.
Kari Michelsdatter + 3 til	1764 – Nordhordland	Tingbok for Nordhordland nr. 44, 1764, fol. 242-244b. Tingbok for Nordhordland nr. 44, 1766, fol. 320. Tingbok for Nordhordland nr. 44, 1767, fol. 363b, DA.

Brith Christiansdatter	1766 – Nordhordland	Tingbok for Nordhordland nr. 44, 1766, fol. 320-321, DA.
Ander Kaarevig	1766 – Nordhordland	Tingbok for Nordhordland, 1766. fol. 305b-306, 307-307b, DA.
Anders Halland + 11 til	1769-71 – Nordhordland	Tingbok for Nordhordland nr. 45, 1769, fol. 140b-142, DA. Tingbok for Nordhordland nr. 45, 1770, fol. 177b-181b og 247b-251, DA. Tingbok for Nordhordland nr. 45, 1771, fol. 254b-257, DA. Bergen lagtings justisprotokoll nr. 10, 1771-1775, fol. 334b-339b, SAB.
Eilif Halgjersson Kjepso	1782	Tingbok for nr. 1Af7, 1781-1785, fol. 29b-30a, SAB.
Lars Hansen Børrild	1786-87 – Nordhordland	Tingbok for Nordhordland nr. 47c, 1786, fol. 141b, DA. Tingbok for Nordhordland nr. 47d, 1787, fol. 196-197, DA.
Anfinn Rønne	1677 – Indre Sogn	Indre Sogn tingbok, nr. 10, 1677, fol. 3a-b, SAB
Brita Bendiksdatter Engum	1680 – Ytre Sogn	Prosessnummer 464, s. 52-61. NFS.
Anders Åses kone, Synnøve	1681 – Sunnfjord	Prosessnummer 466, s. 24-31. NFS.
Christoffer Åses kone, Magnhild	1681 – Sunnfjord	Prosessnummer 467, s. 24-31. NFS.
Ingeborg Jensdatter	1682 – Nordfjord	Nordfjord tingbok nr. 13, 1682-1683, fol. 16a. DA.
Sissel Henriksdatter	1682-84 – Indre Sogn	Prosessnummer 474, s. 60-63. NFS.
Eli Hermundsdatter	1686 – Indre Sogn	Prosessnummer 477, s. 64-68. NFS.
Marit Iversdatter	1690 – Indre Sogn	Prosessnummer 478, s. 69-70. NFS.
Kristoffer Lærdals kone	1692 – Indre Sogn	Prosessnummer 480, s. 71-73. NFS.
Ellen Falkevik	1698 – Nordfjord	Prosessnummer 482, s. 86-87. NFS.
Sølve Ellingsdatter	1691 – Sunnmøre	Prosessnummer 823, s. 97. NFS.
Mette Jonsdatter	1691 – Sunnmøre	Prosessnummer 824, s. 98. NFS.

Vedlegg 4: Regionale grenser, Rogaland og Hordaland

Vedlegg 5: Administrative grenser, Sogn og Fjordane og Møre og Romsdal

